

LUND UNIVERSITY

Risk och historia

sex uppsatser om katastrofer och livets vanskligheter

Broberg, Gunnar; Nordin, Svante

2000

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Broberg, G., & Nordin, S. (Red.) (2000). *Risk och historia: sex uppsatser om katastrofer och livets vanskligheter*. (Ugglan; Vol. 14). Avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet.

Total number of authors:
2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Ugglan¹⁴

Lund Studies in the History of Science and Ideas

Risk och Historia

Sex uppsatser om katastrofer
och livets vanskligheter

Risk och Historia

Sex uppsatser om katastrofer
och livets vanskligheter

Redaktion
Gunnar Broberg
Svante Nordin

Ugglan 14

Lund Studies in the History of Science and Ideas

Omslagsbild:

Omslaget vill parallellisera skogens fallande träd och samhällets olyckor under devisen "Nil solidum", intet beständigt. Ur Jacobus Bruck, Emblemata moralia & bellica, Strassburg 1615.

Ugglan utges av avdelningen för Idé- och lärdomshistoria vid
Lunds universitet, Biskopsgatan 7, 223 62 Lund

Redaktör för skriftserien: professor Gunnar Broberg

© medverkande författare 2000

Grafisk form: Stefan Stenudd

Tryck: Reprocentralen, Lunds universitet 2000

ISSN 1102-4313

Innehåll

Förord 7

Gunnar Broberg och Svante Nordin

Den mediala katastrofen: Lissabon 1755 9

Gunnar Broberg

Mellan försyn och valfrihet:

1700-talets idéer om lyckans roll i historien 66

Andreas Önnerfors

Överraskning och chock: från stöt till mentalt tillstånd 84

Jan Eric Olsén

Den osänkbara myten om Titanic 98

Svante Nordin

Myten, undergången och framtidens historia 106

Håkan Håkansson

Kaos: nyordning för oordningen 114

Stefan Stenudd

Förord

Under senare år har en utomordentligt stark uppmärksamhet ägnats risktänkande, analysen av risker, hanterandet av risker. Inom forskningen har man bland annat diskuterat risker i samband med sjukdomar, klimat, miljöutsläpp, kärnkraftsanvändning, risker för samhällets stabilitet och fred liksom mediala aspekter på riskupplevelse. Påfallande är dock att den historiska analysen mestadels saknats. Några korta stickprov visar ändå att den historiska aspekten borde tillföra de moderna riskstudierna en viktig dimension, omvänt att frågor om risk och garderingar mot risk öppnar nya fördjupande perspektiv på historien.

Det är framför allt två sidor av risktänkandet som den här skriften kan sägas belysa. Här finns den begreppsliga dimensionen. Hur har den familj av begrepp vuxit fram som givit oss idéer som "risk", "chans", "sannolikhet", "säkerhet"? Hur har riskernas och säkerhetens vokabulär utvecklats inom det västerländska språkområdet och vad kan denna utveckling berätta om vårt tänkande kring sådana frågor. Vilka är det moderna risktänkandets och den moderna riskdiskursens historiska förutsättningar och i vilken mån bär vi dessa förutsättningar fortfarande med oss?

Men de som skrivit de här presenterade uppsatserna vill också lyfta fram vad man kunde kalla det svenska riskhanteringsens historia. Hur har risklandskapet förändrats i Sverige under de sista femhundra åren? Vilka risker har man börjat uppmärksamma och vilka har man slutat oroa sig för? Vilka mekanismer styr på längre sikt vår riskperception? På vilket sätt har rädsla för faror som krig, omstörtning, brand, pest eller hungersnöd skapat vårt samhälle.

Vilken påverkan har konkreta händelser på vår uppfattning av hur vi ska gardera oss mot kommande faror? Hur har risktänkande och samhällsbyggande påverkat varandra i historien? I vilken bemärkelse lever vi tryggare idag än för hundra år sedan? Forskningsområdet är ofantligt och förvånansvärt litet bearbetat.

Några som helst heltäckande ambitioner kan alltså inte våra uppsatser ha. De emanerar ur en seminarieserie som hållits vid idé- och lärdoms historia. Vår förhoppning är att de kan verka inspirerande och att de kan leda vidare till större ansatser på temat Risk och historia.

Gunnar Broberg Svante Nordin

Den mediala katastrofen Lissabon 1755

Gunnar Broberg

*En värld av poesi för herde och herdinna
med kammarjungfru och lakej gick under då.
Bland kända offer som man när det slutat brinna
fann i ruinerna var herden i det blå.*

*Det ekotempel som en gång var Ordets hydda
föll som ett korthus. Blev han fälld av en kolonn?
Att ingen Fader fanns som var i stånd att skydda
de sina blev till slut bekant i Lissabon.*

*Vad gjorde detta år hans prästerskap för miner
när de i mässan drack hans vin och åt hans bröd?
Nyheten spreds. Voltaire skrev på alexandrin
ett ode och en värld förstod att Gud var död.*

Hjalmar Gullberg, *Ögon, läppar* (1959)

Jordbävningen i Lissabon 1 november 1755 har ofta beskrivits som en tankehistorisk vändpunkt. Bland våldsamma händelser i historien har den samma status som Jerikos fall, branden i Alexandria och anfallet på Pearl Harbour. Dess effekt har också blivit bestående. "En värld förstod att Gud var död": Hjalmar Gullberg har berättat att det var under intryck av världshändelserna och efter ett besök i Portugal han förlorade sin gudstro. De olyckor som drabbade Lissabon vid gudstjänsttid allhelgonadagen 1755 och som

dödade ett okänt men mycket högt antal människor gav Voltaire anledning först till *Poème sur le désastre de Lisbonne* (1756), sedan till *Candide* (1759), läst av en omväxlande road och förskräckt publik.¹ Den litterära uppmärksamheten var minst sagt omfattande. Internationellt finner vi inte bara Voltaire utan också Rousseau och Immanuel Kant skrivandes på temat. I Tyskland bidrog J.F. Jacobi, J.G. Krüger och Tobias Mayer med inlägg om hur händelsen skulle förstås - religiöst, filosofiskt och naturvetenskapligt.² Så här inleder Kant en serie uppsatser i ämnet 1756: "Stora tilldragelser, vilka berör alla människor, retar med rätta en berömvärd nyfikenhet, vilken liksom allt som är ovanligt väcker och leder till undran över dess orsaker."³ Det är dock här inte den stora internationella diskussionen jag vill följa utan i stället inventera motsvarande svenska reaktioner, också där man kanske inte väntar sig att finna dem. Jag vill också reflektera något över katastrofernas roll i historien och historieskrivningen.

Sex vittnen

Först några ögonvittnen, som såg katastrofen från olika håll och i dess olika etapper; deras redogörelser bereds visst utrymme eftersom tidigare aldrig samlats. Prästen på örlogsfartyget Södermanland *Nils Stocke* mötte olyckan i Malaga, där han gått i land denna allhelgonadag. Stocke (1724-86), som i herdaminnet beskrivs som "en foglig, god och älskvärd man", ger i sin dagbok en målande skildring av händelsen:

Som war dies omnium Sanctorum blef ingen predikan här ombord för vårt myckna arbetes skull; hvarföre iag mellan kl 6 & 7 reste allena i land för at åskåda och afhöra Catholiquernas Mässa och gudstienst på denna dagen, som anses såsom en stor fest, derföre och predikan skiedde, hwilket annars intet skier de ordentliga Söndagar, utan allenast i fastelagstiden, och några dylika högtidsdagar såsom denna. Gudstiensten förrättades på föliande sätt. /.../ Cantores med

ungdomen siungde öfwer 1. timmas tid. Sedan den gamla och grofwa gubba rösten liufligen blandas med med den fina och ännu obrutna ungdom rösten länge låtit sig höra, uphögdes denna vocal- med instrumental musique af dulcianer och violiner. /.../

Under denna Ceremoni, något förr än predikan börjades, kändes en jordbäfning så starck, at alla som woro uti kyrkan, undantagandes officianti sprungo med största force ut, och jag såsom en främling där allena betiente mig af samma underrede det bäst iag kunde. Denna jord bäfning war så stark, at stenar föllo neder ur hwalfwet såsom knytnäfwar, och hela golfwet gungade, som man hade stådt på en måssa eller et fly, och påstad /sic/ så länge som man kunde /läsa/ 2 gånger Fader vårt. Annars föllo några hus neder uti staden, neml. öfwersta wåningen. Wåra denna dagen om bord warande alla Hrr Officerare betygade, at skieppen liksom skalf och darrade på wattnet, och at de öfwer denna oförmodeliga rörelsen kommo uti stor häpenhet, helst de i en hast ei kunde tänka på någon jordbäfning, ei eller at den skulle hafwa så stor wärckan och rörelse uti watnet.

Södermanland seglade vidare genom Gibraltar mot Lissabon. Dåliga vindar gjorde att tiden gick. Först 16 december kunde man skjuta efter lots och fick då höra om jordbävningen, som alltså var den samma som erfarit i Malaga. Skeppet visiterades på sjuka av myndigheterna. Så kom den svenska konsuln Arfwed Arfwedson ombord med sin "Compaignon Reuiter". Man hade mycket att berätta. "Denna staden /var/ uti ett miserabelt tillsånd at intet på 100de åhr kan komma i sit förra flor." Ras och bränder hade pågått i flera veckor, av räddhåga hade folket sprungit ut på landet. "Och det beklageligaste at menniskior wäl til en million omkommit"; för undvika nya hot bodde de kungliga i tält i en trädgård. Så gjorde alla som kunde, också konsul Arfwedson. Över honom hade Guds hand vilat, "ty då han allenast war kommen 2ne steg utom sit hus, föll taket neder efter honom." Kungen har av medlidande med sina fattiga undersåtar "låtit skjuta til döds sina leijon, björnar och tig-

rar, at det kiött som dageligen til dem skulle åtgå, måtte nu användas til de fattigas underhåld." Mycket beklagligt var att engelska sjömän ägnat sig åt plundring, dock hade en stor del av dem hängts.

Den 21 december, fjärde advent, predikade Stocke uppe på halvdäcket. "War stäld så, at iag hade Lissabon uti ögnesichte" skriver han och anknöt kanske sin förkunnelse till förödelser. Natten till juldagen avled så en man plötsligt i sin säng. Hans kadaver uppskars av fältskärerna, vilka rapporterade stickfluss, men eftersom besättningen berättade att han varit "drucken och öfverlastad, och således uti fylleri omkommit kastades han i tysthet öfwer bord." Det är omöjligt att inte uppröras, detta skedde själva julnatten, då änglar sjöngo, men med den druckne självspillingen fanns inget förbarmande. Troligen ville man undvika problem med de portugisiska myndigheterna. Luften var full av ljud. Mitt på juldagen började de klockor som inte fallit ner vid skalvet att gå, och "woro sedan i rörelse icke allenast hela dagen utan också hela natten".

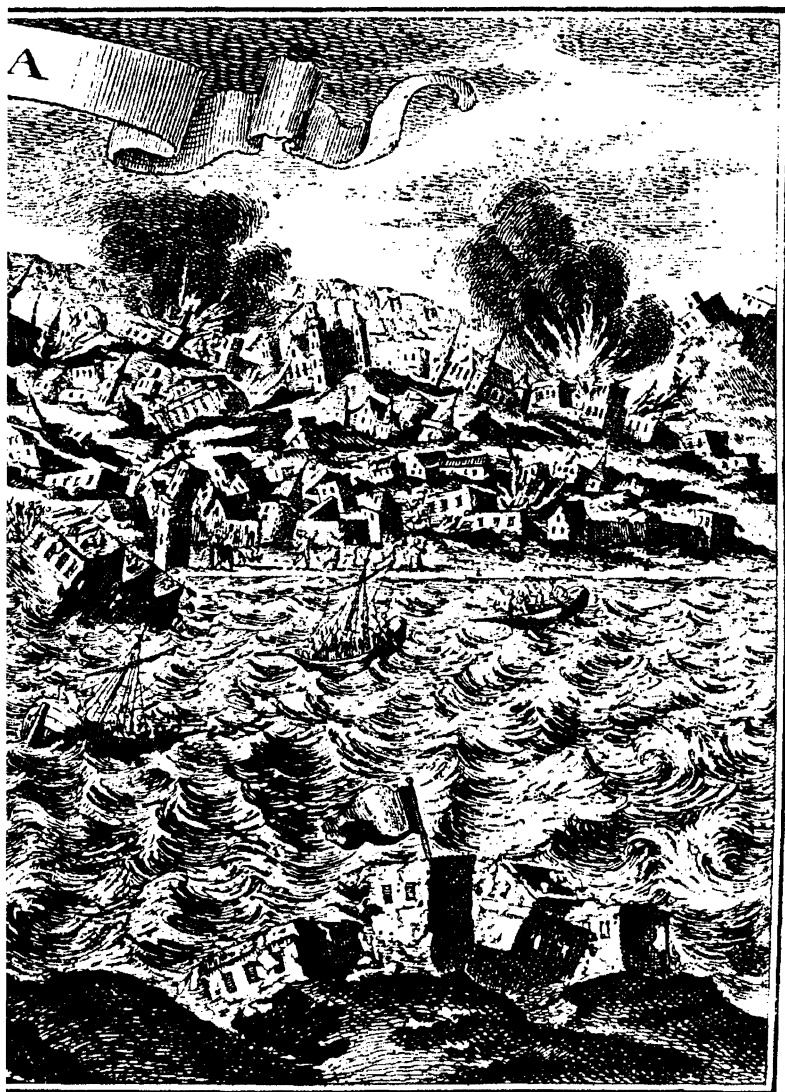
Först annandagen reste befälet i land. Stocke umgicks med holländske ministerns präst som kommit ombord, bjöds på middag hemma hos denne men avböjde. Av det avskrivna svarsbrevet - på latin - framgår att skälet var att holländaren var reformert. Den 28 december kom svenska gesäller ombord, dalkarlen Johan Georg Bromzelius och Peter Simon från Marstrand. De förhördes i religionstycken och förmanades. Också i dagboken vakade Stocke på trosfrågor. När konsul Arfwedson kom ombord tillsammans med tio portugisiska herrar "med sammetsкроppar och silckebeen" anar han ibland dem "en förklädd präst". Han höll korum med nattvard, allt enligt de regler som gäller för en skeppspräst som skulle vara sina trosbröders herde varhelst de möttes på denna jord. Den 3 januari fick Stocke följa med i en slup och bese förödelser, dock bara från sjösidan. Först den 11 januari gick han i land. Han skriver gillande om trädgårdarna och sången i en kyrka, men återvänder strax. Liksom vid kyrkobesöket i Malaga fångas han av musiken. Stockes dagbok är öppen och känslig. - Så lämnar Södermanland den 12 februari Lissabon.⁴

Vårt nästa vittne är *Daniel Zachrisson Hallman* (1722-82), verksam som legationspredikant i Madrid och informator åt ambassadören Hildebrands söner 1754-56. På hemvägen tog han teologie doktorsgraden i Rostock 1757 för att sedan bli kyrkoherde i ett sörmländskt pastorat. I brev till Linné skriver han om sina erfarenheter:

D. 1 November elr allhelgondag, kl. strakt effter 10 skedde här i Spanien en förskräckelig jordbäfvning, som warade på somliga ställen i 5, på andra i 8 minuter. Kongel. Catholske Hoffwet befan sig då på San Lorenzo wid Escurial, 7 mil ifrån Madrid, ther alla ministrarna följaktel. funnos och iag med följe med Min patron. /.../ Jag war under jordbävningen uti Klosterkyrkan, at bese ceremonierna ock all granlåten, som på en så stor dag war framsatt till alla heligas heder ock tilbedjande. Jag hörde wäl, at det 2:ne ggor brakade i Kyrkjan; men ei kunde iag känna henne röra sig; Men Hr Envoyen ock Baron Lehusen, de råkade wäggmillan; ty de woro i sine rum, ned uti villagen Escurial. Fru grefwinnan och fröken, samt alle de öfrige i vårt huus här Madrid, de woro liflöse; ty hela detta stora huset begynte wackla af och an, remna sönder på flere murar, de stora speglarna fläcta och marmorborden swinga sig mit fram på golfwet. Kyrkor, huus ock gator i staden remnade, dels föllo tornen neder ock slogo några menniskor til döds; hwad alt detta giorde för alteration är lät at inbilla sig. /.../ I Cadix har efter consul Bellmans egit bref hafwet öfwerswimmat hela staden och giordt obotelig skada. Men alt detta är dock at anse som intet i anseende til Portugal, hwarest hela Konungariket säges wara förderfwat; men det wet man wist, af Konungens egen courir ock apostoliske Noncens courir til Kungen här ock Noncen här, at i Lisbon är icke lemnad sten på sten, icke heller i St. Ybes. /.../ Man räknar de förspilde meniskor til 150,000:de personer i Portugal. Den spanske ambassadeuren Prela /de Peralda/ har med sin enda lilla son skyndat sig ut ur sit huus; men måste

Samtida oidentifierat tryck över Lissabonjordbävningen.

stupa under förstufwu taket ock senderkrossas, då hans son i en pigas famn war ute på trapsteget ock blef frälst. /.../ Gud afwände sådana bedröfweliga händelser ifrån alla meniskor!”

Den här dramatiska upplevelsen, måhända överdrivet skildrad i enskildheter - var verkligen alla ”livlösa” (avsvimmade?) på ambassaden - skulle Hallman bruka vid flera tillfällen. Carl von Linné, brevets adressat, visar sig också irriterad över hans stil: ”han skriver vidlyftigt om allt han sett i Danmark och Hamburg, så att jag knappt förmår läsa igenom allt på hela dagen”. - Det kan tilläggas att som informator för de små hildebrandarna också fanns Daniel Scheidenburg, från Björkvik i Södermanland. Han reste med samma fartyg som Stocke och borde ha haft en hel del att berätta för Linné, som också han korresponderade med, fast inte just vid den här tidpunkten. Scheidenburg var påtänkt som naturalhistorisk resenär till Godahoppsudden men gick andra vägar. Hans tid i Spanien, där han dog 1791, varade i trettiofem år.⁶

Ett tredje vittne var ännu närmare händelsernas absoluta centrum. Från sitt fartyg skrev *Fredric Christian Sternleuw*:

Straxt efter anträddes åter en resa til Sanct-Ybes, och vi ankommo, efter gynnande segling til Lisabon, år 1755, hvarest vi förrst skulle utlasta vår ifrån Sverige medförd last; men här förestod oss at vara åskådare af en, til efventyrs den aldra olyckligaste händelse, som någonsin mennisko-ögon kunna få se. - Jordbäfningen som öfvergick denna sköna hufvudstad liknande visserligen eller snarare öfverträffade all den grymma beskrifning, hvilken kan göras på verldenes yttersta förstöring - ifrån vårt fartyg voro vi åskådare af denna så rysvärda händelse - Det är vanligt vid Jordbäfningar, att någon stund före, och efven under de samma, kännes, både hos menniskor och likaså hos sielfva kreaturen, en ångest, som utbrister, hos de förra i nedslagenhet, och hos de senare uti tjutande och ömkeliga läten. - Naturen vill här lika som förut tillsäga at han ärnar utveckla all sin ödande, all sin förstörande kraft - Vi voro icke eller på Fartyget utan anmaning om det förestå-

ende, ty flera timmar före Jordens öppnande, och redan middagstiden, började Sjön at häfva sig med en otrolig hastighet - Sjögången var redan då så svår, att Sluparna knappast förmådde ro sig fram til Fartygen - De mästa Skepp började på att drifva för sina Ankare. Ändteligen tiltog denna Sjö-gång så, att seda /sic/ Jordbäfningen börjat sin utbristning, många Fartyg omsider drefvos på strand af hvilka, til än mer besynnerlighet, ett ej stadnade förr än det fastnadt på Stadens Torg - Under alt detta var stilla lungdt, hvilket visserligen är ett af naturens obegripliga och til Jordbäfningar ensamt hörande phaenomene; Emedlertid ankommo tusendetals Flygtingar, som med det ringa de af sin Egendom kunnat rädda, sökte at på de på hamnen liggande Skepp bärga sig och sitt gods. Vi emottogo så många vi möijeligen kunde rymma - Sedan vi med ett medlidande hjerta åskådadt denna sanfärdiga Förödelsens styggelse, lyfte vi ankar och fulländade vår föresatta Resa."

Sternleuw seglade vidare och besökte på bara ett år tre världsdelar. Han upplevde en våldsam storm utanför Marseille, då seglen slets sönder och han skadade sin syn. Men i en paus 1769 i salt-hamnen St Ybes (Setubal) tog han chansen att återvända till Lissabon: "Som jag således under denna tiden ingen ting serdeles kunde uträtta, företog jag mig en landresa, för at bese Lisabon. Jag njöt der den ypperliga glädjen at finna denna stad temmligen uppbyggd, försedd med präcktiga Palaiar /sic/ och beqväma hus; sedan jag några år förut, beskådat honom under sin ömkansvärda förstöring, aldeles usel och ödeslik." Sternleuw reser av intresse "för at bese Lisabon", som uppenbarligen berört honom. Beskrivningen måste ändå användas med viss försiktighet eftersom den nedtecknades så sent som 1794. Sternleuw, eller möjligen Stjernlöf, som då bodde på Fogelvik i Smålands nordöstra hörn, säger att många bett honom nedteckna sina minnen för trycket. Dit nådde de inte, troligen för författarens svaghet för revolutionen. Han skriver: "men jag var dåförtiden långt ifrån, at kunna föreställa mig möjligheten

af hvad som sedermera och efter en lång tid af 20 år inträffadt, nemligen att inom Parisiska omkretsen någon så djerf skulle finnas som vågade nämna orden *Frihet* och *Människans rättigheter*." Amerikanerna, förklarar han vidare, är det enda folk "som mangrant är älskare af frihet, och gemensamt anse den, såsom sitt förnämsta timmeliga goda. Månne man här af icke kan sluta, att ett frö till denna kärlek ligger inplantad i hela människosläktets hiertan". Men trots tidsavtåndet finns knappast någon anledning att misstro skildringen. Jordbävningens epicentrum låg en bit ut i havet och Sternleuw beskriver levande tsunami-vågens våldsamma kraft. Man önskar bara att han varit ännu något utförligare när han nu sett världen rämna.⁷

På plats i Lissabon fanns alltså konsuln *Arfwed Arfwedson*, tillhörig den kända handelssläkten. I sina bönebrev till kanslikollegium reflekterar han inte mycket över vad som egentligen hänt. I sin nöd klagar han över det öde som drabbat dem "hwilket jag, af sorg betagen, ej nog samt beskrifwa kan." Litet senare berättar han att engelske kungen skänkt 50.000 Pund Sterling i guld och silvermynt till de nödlidande och gör noggranna beräkningar av vad det betyder i varor. Själv har han "röndt det aldra swåraste, at totaliter mista all vår Egendom, hwilket jag hoppas Vår Allernådigaste konung lærer taga i gunstig åtanke." Han bönhördes genom att riksdagen i enlighet med vad andra länder beslutade erkände skadestånd - om det nådde honom i livet är osäkert. Arfwedson meddelar hur man knuckte plank från fartygen, vilket var vad de svenska fartygen exporterade. Han skickar också diverse relationer om katastrofen och meddelar att man avsåg att bygga upp staden efter Turins stadsplan. Men man måste vänta, dels beroende på nya skalv och dels "til undwikning af smittosam sjukdom, som elliest igenom de under stenhopar omkomne många människior och creatur kunde härröra." Så kom nyheten om pesten som grasserade i Genua och krav på noggrann undersökning av alla ankommande skepp. Lissabon låg i ruiner ytterligare många år.⁸

Det femte vittnet, envoyén *Henrik Jacob Hildebrand*, medde-

lade från Madrid den 24 november 1755 att man vid hovet gjort mycket för att ekonomiskt hjälpa grannlandet. Man skickade också en särskild ambassadör för att visa sitt deltagande. "Alla publique spectacler blefwo här förbudne". Men samma dag skriver Hildebrand på chiffer att Spanien ville öppna krig mot det försvagade Portugal. Senare informerar han om en skakning i Malaga, som inte var så kraftig, men som orsakade ryktet om att havet svämmade över: "Alla lupo utur sina hus, qwinorna med barnen på armen, och männerna med hustrurna på ryggen. En man som af en hendelse stupade kull mitt uppå torget i detta bulret, och öfwerlygad att hafwet redan swämmade öfwer honom och hela staden, att han begynte öfwerljuddt jämma sig och ropa Me ahogo, me ahogo; det är jag drunknar." Följande rapporter handlar om förödelsen i norra Afrika; "man talar här inte om annat än olyckor". Jordbäfningar runt Lissabon fortsatte den 18 och den 21 dec. Den stora staden var alldeles förstörd. "Här will ock förljudas som skulle en Volcan yppats wid pass 6 mihl ifrån Lissabon, hwilket många redan för detta förestäldt sig att få höra, i anseende till de så ganska itererade skakningar. Faran och eländet är där så mycket större, som hwad ej jordbäfningen förstörer, det fördärfwar wädeldar, ibland hwilka en för några dagar sedan i aska lagt en by, därest med flera andra Spaniske ambassadeuren Greve de Aranda sig uppehållit", skriver Hildebrand. Olyckan drabbade oberoende av rang.⁹

Sist i raden vittnen *Johan Brelín*, vars *En äfventyrlig Resa* (1758) kanske inte hör till de mer berömda reseskildringarna. Den är, enligt förordet, "en kort beskrifning öfver en lång och vidrig resa til Ostindien", men den hinner ändå bli både spännande och ganska personlig. Brelín blev akterseglad på Ascension, fick lift med ett franskt fartyg till Brasilien och hamnade nästan exakt ett år efter jordbävningen i Lissabon. "Det stolta Lisabon, som tilförne inrymde millioner menniskor, är nu aldeles öfvergifven, så at knapt någon enda der mera skal synas; och at den som nu vil se stadens fordna inrätning, måste stiga up på någon af de närmaste högder, emädan gatorne med kulfalne hus äro så upfylde, at man på få

ställen kan slippa fram eller tillbakars.” Brelins berättar om att det stora klostret Behlen (Bellem), som klarat sig undan jordbävningen helt plötsligt rasat samman, vilket uppfattades som förebud på att en ny jordbävning den 1 november skulle inträffa. Processioner drog fram nattetid månadsskiftet mellan oktober och november för att avvända hotet, man slog sig med järnkedjor ”som oftast öfver axlarne”, att skälvet sedan uteblev uppfattade man som en följd av späkningen. Brelin sökte efter svenske konsuln, men Arfwedson var död sedan tre månader och hade ersatts av sin vicekonsul, en holländare, som förlorat allt och bodde i ett skjul. (Från 1758 fanns den nye konsuln Jean Bedoire på plats.) Det är svårt att säga hur pålitlig Brelin är, han har överdrivna föreställningar om innevånarantalet och spårar bl a inflytande från västgötars byggnads sätt i portugisernas väderkvarnar, ett av många exempel på att de götiska idéerna levde kvar i frihetstiden. Men han skriver journalistiskt och ger en ganska god bild av förödelserna ett år senare.¹⁰

De här skildringarna - fler finns troligen i våra arkiv - öppnar vägar in i svenskt och europeiskt 1700-tal. Sverige hade gamla förbindelser med den iberiska halvön. Det fanns en ambassad i Madrid, ett konsulat i Cadiz och ett i Lissabon; den svenske residenten hade verkat där sedan 1640. I den portugisiska huvudstaden hade f.ö. ingen mindre än Anders Bachmansson (senare Nordencrantz) varit svensk konsul 1724-1734 och där skaffat sig erfarenheter för sitt stora ekonomiska skriftställarskap; dock tycks han inte i skrift ha reagerat på sin forna hemstads olycka. Sverige var inte isolerat från Europa. Från 1730-talets mitt berättar Carl Tersmeden, ung och ståtlig kadett, utförligt i sin inte alltid så pålitliga dagbok om det glada livet i Lissabon, som han verkligen förstod att uppskatta; mer negativ ställde han sig till Arfwedsson, som nyss avlöst Nordencrantz.¹¹ Av här citerade skildringar anar vi något om svensk utrikeshandel - trä och stål ut och salt hem. Handeln var relativt livlig mellan länderna. I Lissabon bodde svenska hantverkare - åtminstone de två som Stocke gav gudsord i nödens stund. Om några avled i jordbävningen och alltså inte undfick rättrogn jordfast-

ning är inte känt; enligt reglerna skulle protestanter inte tillåtas vara i staden just under högtiden. Inget tyder på att vårt land gav någon humanitär hjälp till de nödlidande utom till Arfwedson, eventuellt eftersom avståndet var för stort, troligen också beroende på skillnaden i trosuppfattning mellan länderna. Insamlingar till ömmande ändamål kunde annars förekomma i svenska kyrkor.

Det är lätt att imponeras av de skrivande prästerna och deras trosvissa vetgirighet. Lutherdomen stod stark. Intresset för den katolska läran, riterna och prakten orsakade ingen själsvånda. Man markerade distansen. Stocke anade förklädda jesuiter när portugiserna kom på besök. Hallman med ansvar för trettio församlingsbor var renlärigheten själv. Arfwedson och Hildebrand skrev med egna och nationens ekonomiska syften för ögonen. Hos Brelin kan man med Gunnar Ekelöf förmärka en både konstnärlig och social blick, en linneansk nyfikenhet. Sternleuw, mitt i katastrofens öga, representerade en humanitär, kanske filantropisk linje hemmahörande i upplysningen. De här skildringarna ger också så mycket närhet till katastrofen som vår svenska historia kan erbjuda.

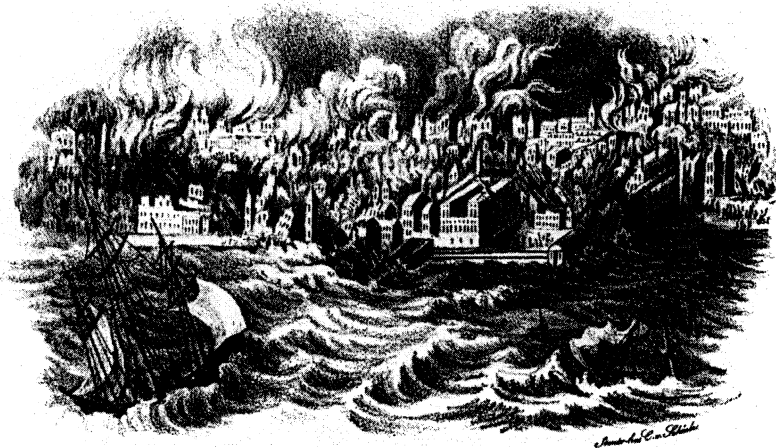
Man skriver medan Lissabon bryts ner. Skaket allhelgonadagens morgon varade några minuter men följdes av många till, och bland byggnader drabbade särskilt kyrkor och kloster. Eldsvådor härjade, epidemier grasserade, hungersnöd rådde. Antalet döda är svårt att uppskatta. De samtida siffrorna är mycket osäkra, uppgifterna varierar allt ifrån 30-50.000 till mer än miljonen. Osäkerheten beror på om man talar om själva skakten eller om deras följder, vidare på hur man uppfattade befolkningsstorleken. Inför en olycka av den här storleken kan också exakthet kännas meningslös. Vad vi vet om överlevande beror även på tillfälligheter. Den danske konsuln Antoine de Calmette och hans familj räddades - så har historien berättats - av en liten apa som väckte barnens amma varför man undkom förödelser; som tack fick sedan apan följa med till familjens gods på Mön och få ett särskilt mycket vackert rum uppkallat efter sig.¹² Men som sker i ett sådant läge växte också kriminaliteten. Att hålla Lissabon undan kaos krävde stora insatser. Stocke och andra

fick förmodligen inte gå i land beroende på smittorisken. Hela tiden hotade nya problem. Den som hade ansvaret var den upplysningsorienterade stadsministern markisen Pompal, medan den svage kung José utåt både fick stå som ansvarig och som den ytterst drabbade.¹³ De som framför allt led nöd lär vi aldrig känna men ur dokumenten hörs svagt deras klagan.

Svenska reperkussioner

Europa vred sig bokstavligen i vända. Skalven löpte längs kusten norröver och nådde ända till Skandinavien. Rapporter till Vetenskapsakademin i Stockholm berättade om kraftiga efterdyningar och smärre skakningar på olika håll i riket. Vid middagstid allhelgonadagen märktes en häftig rörelse i Dalälven vid Torsångs kyrka. Båtar slets lösa och flöt ut och färjan fastsatt med en stadig kedja lossnade. Dessa svallningar har bedömts till över tre meter, t o m i det inre av Dalarna. Från Värmland omtalas hur Stora Le varit alldeles stilla och lugn "så att vattnet gaf glans mot solen", när klockan elva allhelgonadagens förmiddag vattnet plötsligt kastade sig upp mot land, stora virvlar uppstod, botten syntes med vrak och skräp. "Det hände sig ock, medan detta påstod, att en gammal hustru, som med sin dotter kom roendes med en båt igenom vestra småsunden, blef varse att vattnet forsade högt uppe på bergen, så att de med stor häpenhet sökte komma därifrån till östra sunden, ty att begifva sig sig till land var icke rådligt; när de så vida avancerat med roende till en vik, hvarest en ingång är til östra sundet, som var deras vanliga väg, finga de se att botten därstädes förut var utan vatten." Ytterligare rapporter inkom från olika håll, i slussverken i Göta älv slets pålar upp och på Ångermanälven bröts isen upp med våldsamt brak. Från Åbo rapporterades om hävningar i Aura å. Ljudet lät som "et plaskande likt det Gäss förordsaka, då de leka och twetta sig".¹⁴

Jordbävningen i Lissabon var alltså ingen nyhet när den rapporterades i pressen. Den hade presenterat sig själv. Hur den upp-

Jordbävningen i Lissabon 1755.

Lissabonkatastrofen; svensk lithografi från ca 1830 (UUB).

fattades berodde inte bara på Voltaires vassa penna, utan på otaliga andra, trubbigare men likafullt djupt engagerande framställningar. Resenärernas vittnesbörd, brev hem, berättelser i andra hand, rykten bar nyheterna vidare, pressrapporte-ringen. Skeppsprästen Stocke berättar om hur han satt på däck och läste om katastrofen i franska gazetter. I Paris gick den 22 november medicinen Anton Martin med några vänner på lokal. "Det taltes om nytt, att Lisabon wore sunken i jorden wid en häftig jordbävning och allenast 10de delen af staden wore qwar. 300.000de menniskior omkomna. Denna jordbävning skal hafva märkts på 7 särskilte städer. Lisabon, Madrid, Bordeaux, Plymouth, Rotterdam och" - längre minns han tydligen inte. Samtalet kom att fortsätta om staden "Herakleum i Italien", alltså Herculaneum och om tidigare katastrofer.¹⁵

I Sverige kunde man något senare, den åttonde december, efter fem veckor, i *Stockholms Post-Tidningar* få reda på vad som hänt och året ut rapporterades om efterskalven. Post-Tidningarna, som utkom måndagar och torsdagar, var den svenska tidning som främst förmedlade internationella nyheter.¹⁶ Vilka som läste vet vi inte,

men t ex Linné i Uppsala, som inte höll sig med någon egen prenumeration, brukade läsa Post-Tidningarna på Smålands nation. Upplagan, något halvt tusende, och utrymmet, fyra sidorna, avgränsar spridning och informationsmängd men hur många som läste och hur man läste är inte gott att säga. Nyheterna sorterades under deras närmaste ursprungsort och mellanleden kunde ha varit flera. Skilvet den första november meddelades sålunda via ett brev från Paris till Hamburg, som vid den här tiden var en sorts klareringscentral för nyheter på väg norrut. Ett par gånger stammar nyheten från något brev som ankommit Stockholm - ett kan vara från Arfwedson eftersom det handlar om tullar och deras avbetalning, ett annat från Stockes fartyg Södermanland med ganska intetsägende upplysningar från kaptenen Rajalin. Till en början var underrättelserna korta och ofullständiga, men växte sedan utan att för den skull bilden skulle klarna. En notis om en skeppare som förgäves försökt finna hamn i någon av Azorernas öar får bekräfta vad som tidigare sagt, "at de skulle wara nedsunkne".¹⁷

I *Swenska Mercurius* påstås först att inga protestanter fick vistas i staden under högtiden och att alla med den rätta tron räddats, också den stackare som skulle brännas vid auto da fé - Gud vakar över de sina och straffar de otrogna. Men härnäst markerar man svårigheten med "de många, ofta twetydiga och ibland stridande berättelser, som blifwit hela tiden införde i avisorna". Tonen är starkt beklagande, föga var kvar av dess "förra magt och wälstånd". Man märker visserligen Guds hand i allt, men är "aldeles af den tankan, at Portugals olycka härrört af naturliga orsaker". "Om werlden står får vi en trowärdig och granskad berättelse om denna Jordbäfningen och des påföljder i alla länder". Ute i Europa predikas bot och bättring, "många hafwa anset dessa jordbäfningar för förelöpare til ytersta domen". Kommentaren låter ändå en smula ironisk: "denna saken hemställer man i Guds nådiga wälbehag". Överallt har man anbefallt bönedagar. "Sverige har man äfwen Carnewals tiden lefwat mycket tyst, såsom man ej wetat af hwarken Masceraeder eller Comedier." Som ett dystert *post scriptum* berättas fram mot som-

maren 1756 att ”den stora och rika Spanska staden Quito i Peru med alla sina skatter och större delen av sina inwånare”, förstörts i en faselig jordbävning. 28 april året innan.¹⁸ Inte bara Lissabon alltså utan även Azorerna och Peru tycktes bokstavligen uppslukade av jorden.

Mannen på gatan och på landsvägen mötte världsnyheterna genom marknadstrycken, inriktade på våld och enkel moral ungefär som vår kvällspress. Dock var inte nyhetsaspekten i dessa alster, ”tryckta i år”, särskilt central. Åtminstone två sådana skrifter, vardera omtryckta in på 1800-talet, skildrade händelsen: *Det olyckeliga Lissabon* (Wästerås 1757, Stockholm 1772, Gefle 1784 osv) och *Sorgerliga Tankar öfwer Lissabons undergång* (flera uppl 1757, sista 1848). Det enklaste sättet att förstå katastrofen var att relatera den till bibliska arketyper, till syndafloed och dom. Den bibliska texten gav katastrofen ett språk: ”När jordens kräk mot Himlens Konung trotsa/ då kan han snart med hämdens wiggas krotsa, Millioner lif” (*Det olyckeliga Lissabon*). Här utpekas inkvisitionen som orsak till katastrofen. Den andra dikten är inte lika gudelig, men frammanar i slutstrofen Leviathan, i *Job* 41 nämnd som ”konungen över alla högmodiga”: ”Du glupska jord, som hwalmoder omätelig? Hwi blef du mörderska mot egna foster tina? Hwi lät du munnen up så widt som sällan förr, utspruta watn, eld, upgapa som en dör” (*Sorgerliga Tankar*).¹⁹ I de här dikterna är det inte detaljerna utan de parallella mönstren som är det viktiga. Dramat har inte bara inträffat 1755, det hände då Sodom straffades och det händer idag. Världsförloppet upprepar sig, men historien närmar sig nu det slutliga målet. Den högste skall ”snart med hämdens wiggas krotsa millioner lif.”

Temat återkommer i predikningar och uppbyggelseskrifter. Fortfarande i Madrid publicerade Daniel Hallman en *Omständelig berättelse, Som wisar de Landsplågor, hwilka alla fyra Elemeterne uti det förbigångna åhr, särdeles i de Södra orterna förorsakat* (Örebro 1756; en lätt förändrad upplaga 1762). Redan i Madrid hade han predikat för sin församling över ämnet ”Den bävande jordens sta-

diga pelare", man får förmoda en utläggning av den lutherska trons bärkraft. Den "omständliga", dvs utförliga, berättelsen delger oss bl a fler detaljer om vad som hänt än i brevet till Linné, t ex att 1.500 människor hade hängts i den brottsvåg som också svepte fram över staden. Hallman rättar Post-Tidningar, som påstått att alla skepp i hamnen förlorats: blott tre fartyg gick under. Han antyder till sist att man ännu inte har sett slutet. Själv hade han nyligen i Escorial blivit varse vädersolar, en iakttagelse han lämnar vidare till "svenska physici". Vädersol-arna föranleder i upplagan 1762 antydningar om vad som komma skall. Faran för domedag var långtifrån över.

Likartade apokalyptiska inslag kännetecknar mariefredsprästen Per Hedbergs dikt *Tankar öfwer några Märkeliga Händelser Samt närwarande Tiders bedröfliga Tilstånd* (Strängnäs 1757). Landsmännen varnas på vers - "Du ser hans ris, du hör hans hot;/ Din undflycht är, at hastigt göra bot" - och förmanas efter noter. I nitton sådana exemplifierar Hedberg hur de fyra elementen under året varit i olag: jordbävningar i Oran och Lissabon, en eldkula över Växjö stad, starka dån över Valbo socken i Gästrikland, orkaner över Jämtland, missväxt. Lissabon med "sin dräktiga handel, ymnighet av guld, diamanter och pärlor", var för sina vederstyggliga synders skull "förwandlad i en stenhög". När nu runt om i Sverige tecken hopades - som att höstsåden alldeles fördärvats av sådesmasken - bör också vi ta varning. I texten strös givmilt in hänvisningar till bibliska profetior. Vi är del av samma gudomliga historia som Israel eftersom Härskaren då som nu är den samme. Dock har Sverige under denna faderliga tuktan frikallas från de värsta hem-sökelserna, från naturkatastrofer, pest och krig, samt "förnämligast ifrån Religions- och Samwets-twång". Med det senare avses knappast modern tankefrihet utan helt enkelt den lutherska läran till skillnad från katolicismen, sådan den uppfattades. Frihetsbegreppet har många innebörder.²⁰

En varnande dikt heter rätt och slätt *Jordbäfningen* (1756). Den har på osäkra grunder tillskrivits Olof von Dalin. Här dras de tra-

ditionella teologiska slutsatserna av vad som skett, och invävd finns en diskussion om dygd och odygd, i stil lik Stiernhielms *Hercules*. Mänskligheten har valt den breda vägen och den sturska Fru Lusta ropar "Kom afgrund, öppna dig!, Jag fruktar ej din plåga: Tag mig och min förtret uti din Swafwel-låga!" Också hennes tre döttrar Högfärd, Wällust och Girighet får komma till tals före den manande avslutningen: "Du ädla Mänskjobern, som swag i tiden wandrar,/ Erkänn den Guda-magt, som ständigt alt förändrar!/ Så wäl som största bärg, han skådar minsta sand./ Och öfwerdådet slår med sträng och säker hand." Jorden är trött och slutet närmar sig - bestämt är denna dikt inte av Dalin.²¹ I brist på säkra fakta tillgriper den och andra liknande alster en retorik med bottenar i biblisk historiesyn, sådan läsaren kände den från kyrkväggarnas bilder och bonadsmålningarna.

Dessa texter slår vakt om det bestående samhället samtidigt som de skadeglatt spår dess undergång. De kungliga framhålls som garant för samhällets fortbestånd men ändå barkar allt mot sitt slut. Att kungen klarade sig är den stora nyheten - så skedde eftersom de kungliga befann sig på landet, i Bellem, när skalvet skedde. Katastrofen kallades "den stora olyckan som hände kungen av Portugal". Man kan notera att han aldrig namnges, det är ämbetet och inte individen som det handlar om. Myndighetspersonerna klarade sig med ett undantag, den spanske ambassadören greve de Peralda, som krossades under en nedfallande husgavel. Denna händelse tillsammans med kungens göranden gav katastrofen "ett mänskligt ansikte" och refererades gärna. Den sociala rangen har som så ofta strukturerat nyheten. Mer i skymundan nämns att tro- ligen 50.000 människor omkommit. Ändå var förödel sen utan mot- svarighet: "Aldrig har den blodigaste drabbning på så kort tid gjordt ända på en sådan myckenhet", "Aldrig sedan Jerusalems förstör- else" hade mänskligheten erfarit något värre (*Post-Tidningar*), "Ingen historia wet berätta oss om en Jordbäfning och om en stads undergång som Lissabon warit, icke heller har vårt Jordklot alt sedan Syndaflo den lidit sådana alf warsamma stötar" (*Mercurius*).

²² Man har svårt att bestämma sig för vilken nyhet som är bäst: att vi tycktes klara oss eller de går under eller att alltihop snart är slut. Självspäkning blandas med smak för den stora dramatiken.

Hur tolkade man naturkatastrofen? Man kan skilja på en *ominöst* och en *rationellt* synsätt. Det ominösa dominerar i de här refererade skrifterna. Ingen av deras författare avvisar gammal järteckenstro, trots att man levde i vetenskapens och upplysningens århundrade.²³ Liksom i stormaktsväldets slutfas avlästes Naturens budskap med bävan. Nu kan det inte uteslutas att man utnyttjade kvarlevande uttryckssätt i uppbyggligt syfte. Kanske talade man mot bättre vetande på cyniskt upplysningsmanér i akt och mening att undervisa hopen. Men periodens världsbild kan inte enkelt fångas in, nytt innehåll lagras i gamla former, gamla strukturer fylls med nya erfarenheter.²⁴ Generellt kan förändringar av det här slaget uppfattas som orsakade av *Gud*, av *Människan* eller av *Naturen*. Men givetvis löper förklaringarna ofta samman. Jordbävningen i Lissabon orsakades av människans syndfullhet, som fick den vredgade guden att utnyttja naturkrafterna. Så, med olika variationer, skrev de flesta. Det intressanta är hur tyngdpunkterna läggs, vem som agerar och vem som skuldbeläggs. Vad som följer är bara skissartat.

Och vem ankom det att tolka en händelse som katastrofen i Lissabon? Vetenskapsmännen hade ryckt fram med ett nytt kunskapsideal men kontrasten till religionens tänkesätt får inte överdrivas. Samma personer arbetade på bägge sidor om en långtifrån tydlig gräns. Katastrofen i Lissabon låg också i gränslandet för mänskligt förstånd, där en naturalistisk och rationell förklaring aldrig kunde kännas tillräcklig. En i hög grad respektabel och en sorts förfinad järteckenstro var den naturliga teologin. Skapelsen var en bok genom vilken Gud talade till människan. När han var arg röt han med vulkanens röst. Å andra sidan hade astronomin kunnat visa på komet-ernas periodicitet, varför det låg nära till hands att jordbävningar och vulkanutbrott också var förutsägbara och alltså inte borde ha någon teologisk innebörd.

Våra egna naturforskare var nog bättre på gråsuggor än på

seismiska störningar. Just året 1755 kom åbobiskopen Johan Bro-wallius *Betänkande om vattuminskningen*, som ingick i det närmaste man i Sverige kom en vetenskaplig geologisk debatt.²⁵ Men "vattuminskningen" (dvs landhöjningen) tydde på gradvisa förändringar och inte de dramatiska crescendon som spelats upp i Lissabon, alltså snarare på "neptunism" än "vulkanism" och på "aktualism" än "katastrof-ism" med de geologihistoriska termer som skulle gälla för resten av århundradet. Så ofta förekom nu inte geodynamiska frågor i den svenska akademiska litteraturen. Under 1756 återutgavs en halvsekelgammal dissertation försedd med "påminnelser" av litteratören Carl Peter Ekblad. Tvärsäkert förklarar Ekblad oron i jordskorpan med inre dunster som vulkanerna inte släppt fram och som klimatet inte förmått kyla ner. Det senare hör till fördelarna i vårt luftstreck. Östersjön hyser ej sådana faror som trakten runt Lissabon. Den rörelse som märkts i Åbo och Björneborg bör alltså ha orsakats av sådana "yra dunster", som nått fram via Vita havet, Onega och Ladoga till finska viken "hwilket slutas af den wattustigning, som Petersburg rönt." Men alla invikar, krökningar, bukter, uddar och skär som finns i Östersjön "tämjer wildheten och släcker eldämnet under botten". Ekblad utropar: "Lyckelige för den skull de, som bygge och bo wid så fasta stränder! Lyckelige de, som wistas wid insjöar, kärr, träsk, och sumpiga orter, i Norden. Fast Oceanen nekar dem sina dyrbara skatter, så äro de dock säkre om Lif och Egendom." Här ljuder alltså inte någon av religionen frammanad apokalyptik utan en fortfarande aktuell rudbeckiansk patriotism: vårt klimats brister utgör egentligen en uppsättning förklädda välsignelser. Det passar oss svenskar att leva vid träsk och sumpiga orter.²⁶

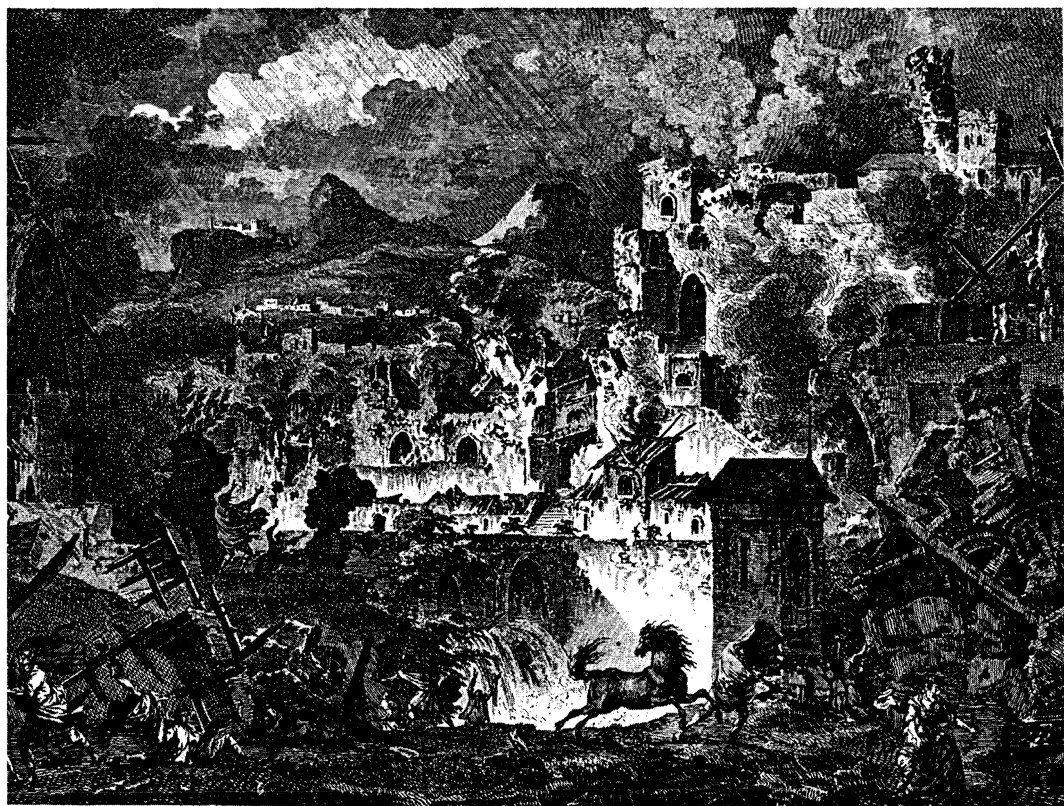
Geologin saknade ännu namn och disciplinär status. Ämnets aktualitet framgår av Buffons dramatiska framställning av jordklotets olika epoker i *Histoire naturelle* (1749). En sorts universalförklaring med giltighet också för jordytans omvandlingar gav Benjamin Franklins upptäckt den atmosfäriska elektriciteten publicerade samma år. Vulkanutbrott och jordbävningar orsakas av spänningar eller

obalans i luftrummet (det är kanske därför som de normalt avbildas med blix och dunder). Internationellt förklarade flera skribenter Lissabonkatastrofen längs sådana linjer - i England John Mitchell, i Portugal Antonio Sanchez och i de amerikanska kolonierna John Winthrop - men svenskar med intressen åt det hållet som Johan Carl Wilcke, Torbern Bergman, även Linné, hördes tills vidare inte av. Förklaringen innebar att jordbävningarna fortfarande förstods, som i den pseudoaristoteliska skriften *Metereologica*, som väderfenomen och hemma-hörande i metereologin.²⁷ Likaså utan egen roll gavs också geografin en knuff av jordbävningen: 1757 kom numismatikern Evald Ziervogels omfångsrika *Konungariket Portugal*, ett arbete som förenar historia, statskunskap och geografi, vilket stöddes av Ständerna.²⁸ 1758 bildades i Uppsala "Cosmographiska sällskapet" med kart- och globtillverkning som främsta uppgift, men som också åstadkom en *Werlds-Beskrifning* i tre delar med Torbern Bergmans *Physisk beskrifning öfver jordklotet* (2. uppl 1773-74) som höjdpunkt.²⁹ Kännetecknande för läget var ändå att Lars Salvius *Lärda Tidningar* under 1755-56 inte publicerade något mer än instämmanden i Hallmans och Hedbergs anateman över mänskligheten. Internationellt föranledde inte heller händelserna 1755 samarbete t ex av det slag som astronomernas välorganiserade informationsutbyten i samband med Venuspassagen 1761.³⁰ Den geologiska forskningen saknade kort sagt ännu styrkan att hävda en egen tolkning av naturkatastrofen eller för en vägvinnande debatt. Teologerna (eller teologen i naturvetaren) vann första rond: Gud straffade människan för hennes synd.

Vad kunde jämföras med Lissabons öde? Under andra halvan av 1700-talet drabbades Europa av flera svåra katastrofer. Den 5 februari 1783 påbörjades den kanske lika förödande men mindre berömda jordbävningen i Calabrien, vilken följdes av flera våldsamma skalv och som ödelade Messina. Det beräknas att cirka 35.000 människor omkom. Den materiella förödelsen var stor. Något år tidigare hade amiralen Ehrensvärd noterat på sin resa: "Messina. Välbyggd, rik, vacker hamn och en täck stad", nu var

den nästan utplånad, grå lera täckte stora delar av landskapet, ute i kalla vintern levde människor i misär. Från denna katastrof finns så vitt bekant inte några svenska vittnesmål bevarade. Rapporteringen i pressen, först som ett rykte "som torde vara sant", gick över Neapel vidare norrut normalt med ca en månads försening. Det utdragna händelseförloppet noterades i viss detalj i *Dagligt Allehanda* och *Stockholms Posten* och återkallar händelserna trettio år tidigare.

Men man finner inte samma apokalyptiska slutsatser som Lissabons förstörelse föranledde. Denna andra rond vann vetenskapen över teologerna. Att jordbävningen i Messina 1783 har naturliga orsaker togs för givet. *Dagligt Allehanda* berättade t ex i juli att en man "med widsträktta insigter", mechanicus Salsano, hade uppfunnit en maskin, "hwarmedelst Jordbäfvningar och den sträckning de äro at befara, skall på det nogaste blifwa tilkänna gifwen, innan de utbryta". (En sådan maskin vore onekligen fortfarande välkommen). Dock fortsatte skalven och manspillan länge än. "Grunddragen om tilförlitligare underrättelser" väntas snart föreligga från "en engelsk resande"- man syftar på William Hamiltons rapport. Hamilton, huvudpersonen i Susan Sonntags bestseller *Vulkanälskaren* (1995), svarar mycket väl mot det epitet han ibland gavs, "le Pline du Vesuve". Med örat mot marken avlyssnade han vulkanens hjärtslag, orädd och ständigt skrivande upplevde han under sina Messinastudier fem jordbävningar. Hamilton går bland likhögarna och noterar att "männens kroppar befunnits i en sådan ställning, likasom de bemödat sig att sträfwä emot faran och sökt undgå den, men Qwinnornes däremot hafwa alltid haft en ställning, som utmärkt ångest och förtwiflan, med hopknäpta händer öfwer hufwudet", att vi även i döden behåller vår gestik och vår könsidentitet. Undersökningen omfattade också djuren, som strax före skalvet började de skrika och söka skydd, Hamilton antecknade också hur två gödsvin hade återfunnits vid liv efter 42 dagar utan föda under ruinerna. Han är en observatör och som sådan ovärderlig, syftet att finna en gemensam förklaring för områdets vulkanism och jordbävningen uppnår han däremot knappast.³¹

forte par Cing

Composé par Desprez, à Rome

Terminé par de g

Tecta supernè timent, metuunt infernè cavernas
Terrai ne dissolvat natura repentè .

Desprez' avbildning av Messina-katastrofen (ur Saint-Non, Voyage Pittoresque de Naples et de Sicile, vol 4 Paris 1784). Citatet ur Lucretius De rerum natura VI.597-98, övers: "De fruktat husen ovan, de fäsar för djupen nedan, att inte jordens natur skall förstöra allt i ett ögonblick."

En skillnad är vidare hur snabbt *Accademia della science* i Neapel utrustade en jordbävningsskommission och hur grundligt den genomförde sitt uppdrag. En välillustrerad undersökning utgavs några år senare, där bl a en grov klassificering av jordbävningarna efter deras styrka prövades. I Lissabon kunde inte något lika snabbt initiativ tas av den enkla anledningen att en motsvarande sammanlutning saknades - *Academia das ciencias* grundades först 1779. Markisen Pombal önskade en naturlig förklaring och inte gudomlig straffdom, men kunde inte hindra att starka religiösa botstämningar grep kring sig.³² Ett annat uttryck för att en förändring skett 1783 var den säkrare bedömningen av antalet offer och av den materiella skadegörelsen. Medan siffrorna på döda 1755 växlade från några tusen till miljonen är man 1783 hela tiden ganska exakt. Beräkningarna av antalet förolyckade markeras som osäkra men i hovmedicus Vicenzios slutrapport färdig vid årets slut uppgick antalet till 29.451 döda, en måttfull beräkning strax under den moderna uppfattningen. Man måste också imponeras av hur effektivt räddningsåtgärderna organiserades. En dansk teolog Fridric Munter som besökte landsändan ett par år senare, beskriver arbetet. Den ansvarige generalen Pignatelli gick hårt fram, "de upptäckte kroppar blefwo, folkets häftiga motstånd oakadt, upbrände" - man gjorde vad man kunde för att undvika smittorisen. Munter är inte okritisk, kungen borde ha varit mer generös, kyrkan likaså och snarare hjälpt människorna än byggt upp sina helgedomar. Men enligt Munter hade människorna återhämtat sig väl trots katastrofens oerhörda omfattning; de visade en förbluffande sinnesro.³³ Den nyktrare hållningen kan tyda på att man lärt sig något av Lissabon, man behövde inte längre gå till yttersta domen för att finna en jämförelse, att en katastrofernas trivialisering redan satt in. Europa hade hämtat sig från chocken.

Katastrofen ger plats för allt från kriminalitet till osjälvisk heroism. Till de nödställda i Lissabon sände såväl England som Frankrike livsförnödenheter - av handelspolitiska skäl kan man misstänka. Spanien å andra sidan planerade som sagt invasion. Svenskarna

kompenaserade konsul Arfwedsons förluster men tycks annars inte ha engagerat sig. 1783 gav Neapels drottning till de nödlidande i syditalien 30.000 ducater - vilket låter som en slant per omkommen. Som så ofta nådde inte hjälpen fram. Franske kungen, den snart avrättade Ludvig XVI, sände av medkänsla de båda fregatter Montreal och Inconstancia med 20.000 tunnor spannmål, vilket emellertid italienarna inte ville ta emot eftersom man inte ansåg det behövt - samma stolthet anas som försvårar även dagens katastrofhjälp. Med beröm omnämns hur de ökända lazzaroni, längst ner på samhällsstegen, i Neapel skänkte sin lön för de nödlidande (*Stockholms Posten* 7.4 1783). Inte heller för Messina har något svenskt bistånd kunnat bekräftas. Annars förekom nationell och lokal välgörenhet i olika sammanhang. I våra kyrkor förekom rikskollekter, olika soireer och insamlingar bistod när någon svensk ort drabbats av elden, monarken ingrep ibland med en smula guld. "Bryt den hungrige ditt bröd" citerade man Jesaja när missväxt rådde. Välgörenhetens historia aktualiserar frågor inte bara om medkänsla utan om broderskapstankens idé och kommunikationens praxis.

En förändring av annat slag gäller kunskapsförmedlingen. Nyheterna gick norrut som förut över stormiga vågor och på knaggliga vägar, men den kunskap som framställdes i bild förändrades. Jordbävningar kommer överraskade och är svårare att studera vetenskapligt än t ex vulkanutbrottet. De är i princip omöjliga att avbilda på stillbild, varför illustreringen av själva förloppet blir osäker. Man kan säga att olika bildtyper utvecklas: dels enkla, dramatiska, kanske reportageartade scener anpassade för populär spridning, dels sådana mer tekniskt ambitiösa dokumenterande bilder, dels bilder som bygger konstnärliga konventioner, lidande människor, symboliska inslag m m, och dels den abstrakta teckningen. Det sistnämnda prövar på sätt och vis experimentellt att förklara vad som kan ha hänt. Neapelakademin åstadkom utomordentligt noggranna dokumenterande illustrationer, ibland med konstnärliga inslag, som då en tankfull iakttagare begrundar ruinernas bud-

skap. I olika uppsatser prövas också det icke-naturalistiska, diagrammet, grovt talat en modernare vetenskaplig illustration. Traditionen här går tillbaka till dansken Stenos bilder av lagerföljder hundra år tidigare och återkommer t ex i Torbern Bergman (*Physiske beskrifning öfver jordklotet* 1773-74), den närmast svenske sakkunnige på området. Hårdraget uttrycker den på en gång mer realistiska och mer abstrakta bildvärlden en nyktrare uppfattning av katastrofen.³⁴

Hur kunde en allsmäktig och god Gud kunde tillåta inte bara denna olycka utan också ondskan, inte bara Katastrofen utan också Djävulen? Är det onda nödvändigt som kontrast så att vi ser det goda? Är det en del av en utveckling på väg mot något bättre? Vi kan fråga oss om vår värld verkligen var den bästa, vilket Leibnitz i sin berömda *Essais de Theodicée* 1710 bejakade liksom Alexander Pope i *Essay on man* (1735). Frågan kan besvaras bekvämt: om katastrofen är Guds rättmätiga straff bör naturligtvis inte vi andra lägga oss i. Lissabon uppfattades också som en gudsdöm över katolicismen och ett straff riktat mot den skändliga katolska kyrkan. (En detalj är att om inte Sverige ett par år innan bytt tideräkning skulle inte allhelgonadagen hos oss ha sammanfallit med den portugisiska och inte fått samma ominösa prägel....) Den kan också avskrivas som inte bara omöjlig att besvara utan som onödig och har successivt avskrivits av vetenskapen.

"En värld förstod att Gud var död", skrev Gullberg. Så långt gick man inte. Linné skriver i *Nemesis divina* under rubriken "Mali-tia", Ondska, (övers): "Lissabon. Halva jorden skalv, varigenom han uppenbarade, att han kunde känna, höra, förbarma sig över de elända, låt vara att de var kättare." (Parentetiskt kan man förvånas över de annars utmärkta utgivarnas kommenterar: "hans rent mänskliga känslor av medlidande tager sig här också klara uttryck". Vari detta medlidande består är svårt att se, låt vara att latinet här är tvetydigt, men Linné accepterar här Guds allmakt i dess förfärlighet.)³⁵ Hedwig Charlotta Nordenflycht frågar alltings Herre i sitt högstämda "Ode i anledning af Exod. xxxiii" (1759) - enligt bibel-

stället förmår ingen skåda Guds anlete utan att dö: "Dem intet värn mot faran bärgar,/ Et grufligt ögnablick förhärjar/ De usle lif, til tusend tal./ Är ingen hielp i nöd förordnad?/ Är menniskio lif ej i Din vårdnad?/ Mit lof förbyts i suck och qual." Suck och kval, detta är fru Nordenflychts vända och inte Voltaires ironi - men samma frågor ställs.³⁶ *Candide*, till sist, vann ingen uppskattning i Sverige när den kom. Felet var inte Voltaires munterhet utan hans mörker. En enda recension (1760) kan tyckas för litet för en sådan slutsats, men där sägs rent ut: "ingen journalist har kunnat berömma detta arbete". Anmälaren vänder sig mot romanen eftersom den "advocerar för pessimismus". Ingen vill kännas vid den, Hr de Voltaire nekar. Romanen är också oanständig, den saknar moral. "Man lär i stället, att misstro Försynen." "Med få ord, den Orleanska Flickan har fått en värdig Broder i Candidus, bägge owärdiga sin Författares Snille!"³⁷ Voltaire är trots allt författaren, till skam för sitt rykte. (Men tänk om recensenten hade vetat att i pensum för dagens skolbarn ingår att läsa berättelsen om den unge mannens vandring mot den vuxna desillusionen och att eleven inte förväntas ha en aning om Försynens vägar.)

Messinakatastrofen 1783 föranledde ett av den svenska litteraturens praktstycken, Bengt Lidners "Grefvinnan Spastaras död", först tryckt i *Stockholms Posten* fram mot sommaren det året. Det är en litterärt anspråksfull dikt, vars huvudperson inte är den lilla människan utan en skön grevinna. Dramat är lika enkelt som storslaget, Spastara tycks klara sig ur kaos men vill rädda sin lille son och blir själv offer för katastrofen.³⁸ Fri i formen och våldsam som jordbävningen - "viggarne lossas, skyarne krossas" - en blandning av barock, pietism och förromantik och våldsamt deklamatorisk kan den verka överdriven (men hur kan man överdriva katastrofen?). Den nyktre Henrik Schück talar om författarens naivitet och hans manierade stil, elementen rasar oförtröttligt genom Lidners hela stormiga författarskap. Han tål verkligen inte att jämföras med Voltaire, som hade hela upplysningsfilosofin som stöd. Lidner sägs dessutom vara religiös.

Men vad som ur idéhistorisk vinkel väcker intresse är hur Lidner redan i diktens anslag visar en universalism och broderskapsideal: "På nova Zemblas fjäll, i Ceylons brända dalar/ Var helst en usling finns, är han min vän, min broder." En sådan inställning finner man inte hos Voltaire men kanske hos styrman Sternleuw på valfärd för att se vad som hänt Lissabon. Som Voltaire vänder sig Lidner gång på gång - med en kanske politiskt laddad beteckning - mot allmaktens eller "Du Envålds Makt". Lidner framhåller det individuella ödet, att den enskilda inte ska få lida för eventuella kollektiva synder. Vi kan kalla det ett liberalt frihetsbegrepp. Den straffande guden är vidare underlägsen skaparguden. Lidner frågar: är Du "mera stor i dunder än i de rika sommarregn?" Gud är naturen på samma sätt som han - Lidner - är Spastara. Den subjektiva identifikationen är så stark att det är osäkert vem han skriver om, Spastara eller sin mor. Han vill skriva för alla.

Jordbävningen i Lissabon var den första mediala katastrofen. Man kan utsträcka påståendet och hävda att den och andra katastrofer skapas av media. Om så är, vilka katastrofer får vi? Te förekom under frihetstiden inga svenska katastrofer eftersom det var mycket lättare i en svensk landsortsstad vid mitten av 1700-talet "att finna uppgifter om en jordbävning i Italien än en skildring av en sörmländsk kyrkas brand."³⁹ Svensken delgavs bara selektivt inhemska olyckor. *Inrikes Tidningar*, med uppgift att meddela om farsoter och sjukdomar, började dock utkomma 1760. Om vi håller oss till året 1755 så omkom i Trollhättan vid utbyggandet av slussar i Göta älv nio soldater ur Västgöta-Dal regemente. Men John Jennings, stormrik på järnhandel och av Riksdagen tillsatt för att granska slussarbetena 1755-56, nämner inte detta i sitt tal inför Vetenskapsakademin.⁴⁰ Denna tystnad om inhemska olyckor ändrades först fram mot slutet av århundradet. Informationen tog sig istället fram ryktesvägen. Men en press och en litteratur på frammarsch inbjöd många att beskåda de dramatiska världshändelserna. En närmare analys av de publicistiska villkoren får emellertid vänta.^{40b}

Det mediala satsningen och dess genomslag berodde på flera faktorer. Väsentlig är den geografiska horisont som läsarna förväntas ha. Sålunda utanför synranden och orapporterat spydde isländska vulkanen Katla 1755-56 ut lava och aska över ett stort område i ett av sina värsta utbrott; dock iakttogs det av två unga inhemska naturforskare Hannes Palsen och Eggert Olafsen. Även när Island 1783 på nytt drabbades av ett förödande vulkanutbrott, det största i modern tid och kanske också det värsta i Europa teg de svenska tidningarna. Under sju månader sprutade Laki död och elände över ön. Utbrottet drabbade Island svårt, särskilt den hungersnöd som följde. Fisken dog i det förgiftade vattnet, svält, skörbjugg och andra bristsjukdomar nedsatte människornas krafter, de svagare och gamla avled. Kanske tiotusen människor eller en femtedel av befolkningen omkom och mer än hälften, kanske trefjärdedelar av husdjuren. Hästarna dog i brist på bete, ingen kunde rida efter hjälp, om det fanns någon.⁴¹ Underrättelser om denna katastrof, som förlamade Island under resten av seklet nådde inte till Sverige, eller sorterades bort. 10 juli 1783 skrev *Stockholms Posten* att en dansk skeppare i mars detta år siktat en rykande ö i närheten av Island, och att han försökte gå iland på detta nya land - man kommenterar att "denna händelse tildragit sig samma tid, som de sista förskräckliga jordbäfvningarne förstört Messina och Calabrien" - sedan rådde tystnad tills drygt ett år senare en notis underrättar att den nyfödda ön "beklageligen åter försvunnit". När man till sist berättade om Lakis utbrott så sägs att "ganska mycket folkk hafva satt till lifvet" - det är allt - däremot målas naturens uppror i glödande färger.⁴² Island låg utanför synranden och tidningarna teg.

Att det 1755 dessutom var Portugals huvudsstad som drabbades var viktigt, Lissabon ligger längs handelsvägen, inte långt bort i Asien utan i Europa. I centrum stod de kungliga, världsordningens och den politiska stabilitetens främsta garantier. De borgade för nationens fortlevnad. Lissabon 1755 var en nära nyhet, den var stor och den var symbolisk. Den utmanade teologer och naturforskare och anknöt till upplysningens kritik av katolska kyrkan som

lögnens jordiska hemvist. Katastrofen 1755 ifrågasatte det gamla Europa, den värld som gällde. Katastrofen 1783 var en repetition och en bekräftelse på vad man hunnit lära. Om den vrenskande Katlas utbrott 1755 har det till sist ändå fått sin plats i det svenska medvetandet: Det är rimligen denna underjordiska ondska, som har fått ge namnet åt odjuret Katla i Astrid Lindgrens *Bröderna Lejonhjärta*, den text där barnen först lär känna makernas oerhörda hot.

Katastrof- och riskhistoria

Vad begreppshistoriskt är en "katastrof"? Ännu året 1755, i Dr Johnsons det året utgivna berömda *English Dictionary* har ordet betydelsen "The change or revolution, which produces the conclusion or final event of a dramatic piece", alltså ett ord inom poetiken besläktat med katarsis. I stort sett samma innebörd ger samtidigt (1751) den stora *Encyclopedie ou Dictionnaire raisonnée*: "Catastrophe" är en förändring, en "revolution" som kommer vid slutet av ett drama eller som avslutar det. Senare, i en supplementdel, förtydligar man att ordet inte får förväxlas med ordet "tragedi", man säger inte "la catastrophe de Bérénice, ou de Cinna". Ordet är alltså litterärt belastat men till innebörden också släkt med det politiska "revolution". I svenskan förekommer det enligt *SAOB* först i samband med franska revolutionen 1789; "katastrof" och "revolution" kunde länge användas synonymt. Ett drag av skådespel och drama äger det nog fortfarande. Idag har det innebörden av stark kontrast till det vardagliga, en plötslig förändring av anseelig omfattning, som bryter ner större system och samhällen, och som inte låter sig kontrolleras. Katastrofen anknyter till djupliggande moraliska mönster eller till klassiska framställningar. Och den har stor och synlig omfattning. Det lidande som finns överallt men som ingen uppmärksammar är därmed inte katastrofalt. Media vill

ha urskiljbara, plötsliga händelser, nyheter, inte långsamt pågående förlopp. Just 1755, sköts den sista vilda europeiska bisonoxen (*Bos Bonasus*) i en ostpreussisk skog av en tjuvskytt. Det innebar ingen våldsam slakt, men ändå utplånandet av en biologisk art. Utan vittne blev det inte någon pressnyhet och katastrof - vi har redan noterat detta faktum i samband med Katlas och Lakis utbrott. Men ordet är fortfarande efter tvåhundra års slitage oklart till sin innebörd vilket skapar problem bl a när frågor om katastrofhjälp och katastrofområde ska diskuteras. "Katastrof" är ett av de starkaste ord språket har, uppenbarligen borde det användas restriktivt för att inte devalveras. Det är också ett ord, vars historia vittnar om ett växande medvetande om de fenomen det beskriver.

Vad sker under ett år? Koncentrationen i de tidigare båda avsnitten på 1755 innebär ingen fullständig inventering av årets olyckor. Om vi så nöjer oss med "en dag i livet" ("a day in life: I heard the news to-day, oh boy") så är ämnet outtömligt. Varje år sker kanske hundratusen för människans registrerbara jordbävningar varav ett par hundra bara i Sverige som överstiger 2 på Richterskalen. Och om Gud dog 1755, som Gullberg menade, så räcker varken ett antal vittnen eller skrifter som belägg för en sådan förändring - än mindre förstås en enda bok. När man säger att Lissabon 1755 är en vändpunkt i vår historia, så är det för enkelt. Världen *post-Candide* förblev troskyldig. Fler inslag, fler händelser måste synas, fler röster och fler samhällsgrupper måste höras än den här uppsatsen mäktar om man ska tala om en sådan omställning, som ändå aldrig kan bevisas heltäckande. Men ska de berömda trög-rörliga mentaliteterna kunna förändras inom rimlig tid så sker det när jorden under oss skälver. Att urskilja vilka ord och handlingar som sedan uttrycker förändringen är begreppshistorikerns uppgift.

Olika "händelser" hämtade ur krönikan för dessa år väcker många frågor. Sommaren 1755 drabbades fågelsjön Tåkern av en egendomlig förgiftning av alla mindre djur, som drack av ett skum eller fradga med blå och gröna färger, som drev över vattnet. Man kan gissa på någon giftig alg, som för befolkningen väl framstod

som järkecken. Den gamla sociala ordningen utmanades då några kvinnor 1755 basade upp en hustruplågare genom att dra ner byxorna på honom och ge honom dask, en skandal som uppmärksammades av konstnären Jacob Gillberg och litteratören Johan Stagnell i pjäsen *Risbadstugan*. Säkert menade många att detta var ett tidens tecken. Från och till brann det i våra städer, inte just 1755 men 1751 brann Klara i Stockholm ner, 1756 delar av Åbo. Och den 24 augusti 1760 slog blixten ned i Uppsala slott; fasaden sveddes av och femton toner sprack i landshövdingens clavecin i en våldsam menuett. Detta var händelser som måste ha lett till ändlösa samtal.⁴³ Om man också räknar in moraliska kriser, verkliga eller förestälda, vidgar sig terrängen. Kaffe, den fördärliga drycken, förgiftade svensken och l'ombre, spelflugan, grep kring sig. Det märks t ex av litteratörerna Anders Säfströms *En banqueroutespelares berättelse* och Johan Stagnells *Den lyckelige banqueroutieren* (1753), två rätt obskyra publikationer som bägge kan läsas åtminstone kan läsas som illavarslande tidstecken.⁴⁴ Människorna var som förbytta. menade "Verldsföraktaren" i Gustaf Fredrik Gyllenborgs dikt: "På torget talte han om samwett, dygd och mod,/ Tri gamla götska ord, dem ingen mer förstod". Kanske man tala om en kris, en svensk tankegräns, möjligen ett epokskifte, varefter ljuset föll annorlunda. Swedenborg, som såg längre än andra, visste besked: yttersta domen hade redan inträffat, det skedde 1757.

Om sådana frågor bråkades det i pressen. Sten Lindroth har beskrivit några naturvetenskapliga debatter under 1750-talet - sädesförvandlingen, svalornas övervintrande på sjöbotten, koppymningen - som en kulturkamp mellan upplysningen och en äldre världsbild.⁴⁵ Sådana debatter kan beskrivas som "mentala" händelser med plats i "det offentliga samtalet". Detta hade hittills begränsats till huvudstaden men gavs nya möjligheter genom landsortpressens något trevande start, först *Carlscrona Wekoblade* (1754, 1757) sedan *Norrköpings Tidningar* (1758), därefter *Göteborgska Magazine* (1759).⁴⁶ Många såg i riksdagskäbbel och partiväsande ett moraliskt förfall. Politiken kännetecknades av bråket mellan

hattar och mössor, fört bl a i den första svenska politiska tidskriften, *En ärlig svensk* (1755-56). ”I den fanatisme som härskade 1756 då Frihet skulle nämnas i hwart ord, fast man ej förstod at skilja dem från sjelswäld, blef jag smitad af samma fanatisme och drog alla reflexioner ditåt”, skrev rikshistoriografen Anders Schönberg; han låter som en botfärdig 1968-ing. Den akademiska - och därmed nästan metafysiska - ordningen utmanades när Petter Forsskål disputerade i Göttingen på avhandlingen *Dubia de principiis philosophiae recentioris* där han liksom Voltaire gjorde rent hus med den Leibniz-Wolffska optimiska filosofin. Årtiondets stora politiska katastrof var stadskuppsförsöket, avslöjat på försommaren 1756, som resulterade i att åtta ansvariga avrättades och kungaparet förlorade prestige men också till tacksägelser riket runt.

Dessa händelser lagda samman och vägda tillhopa borde kunna visa perioden som mer dramatisk än vad som annars sägs. 1755 var ett symboliskt år eftersom kungliga slottet äntligen stod färdigt på nyåret, ett synligt bevis kunde man mena för att stormaktstidens bränder och förstörelse var över - men kungamakten tappade alltså samtidigt glans. Välstånd rådde, Mamsell Wargs kräsligt hållna *Hielpreda i hushållningen för unga fruentimber*, utgiven 1755, kan läsas så. Den henne tillskrivna formeln ”man tager vad man haver” vittnar väl också om ett förnöjsamhetsideal. Behovet av att försäkra sig mot livets alla faror inklusive vad rikedomens risker märktes allt mer: ekonomiska missräkningar, sjukdom och ond bråd död. Tegnérs formel för svenskt välstånd - freden, vaccinen och potäterna - är väl riktig men ger en alltför idyllisk bild. Relativ fred rådde i landet. men 1757 gick Sverige in i det för vår del föga gloriösa sjuårskriget, vars bestående värde, brukar det sägas, var att den svenske soldaten lärde sig att tycka om potatis. (Att ”the Swedish army had just won the war” var svårt att tro.) Vaccinet var man på goda grunder rädd för, freden uteslöt inte nöd och potatisen behövde ett krig för att accepteras. Hattarnas subventionspolitik skapade ett konstlat välstånd, vars avigsidor snart visade sig.

Hade samhället blivit öppnare så rådde samtidigt en ökad känsla

av otrygghet. Riskernas summa är i så måtto konstant som att vi alla till sist av någon anledning dör, men riskpanoramat skiftar, likaså hur det kontrolleras. Tidigare tog kyrkan hand om människornas oro medan kronan främst reglerade yttre våld. I litanian sjöng man "För pest och hungersnöd, för krig och örlig, för uppror och twedrägt, för hagel och owäder, för eld och wåda, för ond bråd död bewara oss milde Herre Gud". Vid mitten av 1700-talet påbörjades en omorganisation, där staten engagerade sig mer i den enskildes säkerhet.⁴⁷ Sålunda började försäkringsväsendet finna bestående former i Sverige. 1739 bildades Sjöassurancekompaniet, en försäkrings- och haveristadga tillkom 1750, som motsvarighet landsbygdens gamla brandstoder skapades i Stockholm Brand- och försäkrings-contoïret 1746, som sedan skulle följas av andra inrättningar också för den individuella livförsäkringen. Tabellverket, inrättat 1749, gav data om födselar och dödselar, om sjukdomar och olyckor och som pekade ut riskområden i samhället och vad som skulle göras. "Kassor" och "lädor" och ekonomiska stödorganisationer brukar anses höra hemma i nästa sekel men redan 1752 inrättades en arbetskarlslåda vid Rörstrands porslinsfabrik.⁴⁸ 1752 tillkom det första stora svenska lasarettet, Serafimern, en begynnande upprustning av den sociala omsorgen (med knappa tjoget sjuksängar) som emellertid knappast fick befolkningen att känna sig friskar. Lotterier blev ett sätt att omskapa samhället. I rikets modernaste stad Carlsrona förrättades för första gången i Sverige 1757 offentlig dragning i Fredrikskyrkan under landshövdingens och andra dignitärers överinseende i ett lotteri för att finansiera ortens skola.⁴⁹

Med katalogen ovan i minnet kan man undra om inte decenniet utgör en bättre epokgräns än de av politiska händelser bestämda 1721 eller 1792? Innebär det faktum att "katastrof" närmar sig sin moderna betydelse runt 1755 ett indicium på en ny samtidskänsla? Är det språket som håller samman epokerna? Om man i stället för fysiska händelser betonar tankeförändringar blir uppdelningen då en annan? Hur väsentlig är t ex den av Martin Lamm framhållna

mysticistiska rörelsen under 1700-talets andra hälft, för periodens profil, hur väger ”upplysning” mot ”romantik” i hans berömda bok? Vad gäller upplysningsidéerna hade vid mitten av 1700-talet onekligen mycket av tidigare tankeförändringar assimilerats, åtminstone av vissa samhällslager, världsbilden var stadd i förändring. Mitten av seklet utgör ingen epok men kan åtminstone uppfattas som en brytpunkt, internationellt markerat av utgivningen av den stora franska encyklopedien. En synkron snarare än diakron undersökning kunde ge bättre besked härom. Ett år och en händelse skapar inte tillräcklig överblick för att skriva historia, men ett kort perspektiv - som här året 1755 - ger inte bara närsynthet utan även närhet. Samtidigt öppnar simultanhistoriens myllrande liv möjligheter för friare former och för fiktion... En bredare synkron skildring kan etablera fler sammanhang. Historia som clusters av händelser kan skapa kaos, men det är verklighetens kaos.

Man skulle kunna kalla det metoden Lidner, som i dikten ”Året M.CC.LXXXIII” (1784) hävdar att det förflutna året innehållit lika mycket som ibland hela sekler gör och som pekar på Amerikas befrielsekrig (England erkände den nya staten det året), Joseph II av Österrikes upplysta reformer, Mongolfiers stigning ”mot solens stränder”, Calabriens fall ”i avgrundens djup”. Intressant nog tar han som ett femte inslag hur hans fädernesland härjas ”af den långsamt dödande hungern”. (Island nämns, men alltså inte för naturkatastrofen där utan för sina glupska isbjörnar; Lidner gillade också zoologisk exotism, den gav ”tröst för ett tigerhjärta” med Spastaras formulering) Detta är inget poetiskt kalendarium, som det sagts, utan uttryck för en intensiv samtidskänsla, en upplevelse av att leva i en tid av våldsam förändring och mångfald förmedlad av medierna från världens alla hörn, ungefär som rösterna i Sgt Peppers här åberopade historieskrivning....

Mitt i 1700-talet och i den svenska frihetstiden kändes verkligen förändringens vindar. Symboliskt nog infördes i Sverige genom Vetenskapsakademien 1753 kalenderreformen eller tideräkning efter den s k ”nya stilen”. Man kan tala om en modern tids-

uppfattning i vardande med katastrofer (fast ordet inte riktigt har sin moderna betydelse ännu) och risker som inslag och med en modern samhällsplanering som följd. Uttalat eller ej anknyter man till ett riskmed-vetande, en riskhorisont eller riskpanorama som styr landets politik och den enskildes vardag. Förhållandet mellan "katastrof" och "risk" kan enklast beskrivas som att "katastrof" handlar om verkliga "händelser" medan "risk" rör förväntade eller befarande "händelser". Risken leder till samhällsplanering och den i sin tur till nya risker. Insikten i vad som kallas "risk", "säkerhet" och "planering" växer knappast fram spikrakt. Till exempel kan det inte entydigt knytas till veten-skapens och teknikens status. I Sverige snarast minskade den mellan 1755 och 1783. I stället får en bredare utveckling, som inkluderar smakfrågor och livsmönster, tas med i beräkningen. Synpunkter som dessa gör att 1750-talet kan betraktas som startpunkt för "modernismen". Om så sker betonas katastrofen som motor för förändring och risktråkandet som karaktäristiskt för modernismen.

Nu kan modernismen förknippas med två motsatta uppfattningar: *dels* framstegen i teknik, vetenskap, ett bekvämare livssätt, med demokratisk styrelseform, bredare bildningsvägar, sekularisering och "avförtrollning" (disenchantment) osv - *dels* med upptäckten av att allt inte ligger i Guds hand eller att den inte var ett stöd, att människans liv vilar på osäkra villkor. Det senare tvingar fram teknik och sociala skyddsnät, dessa i sin tur misstro och känsla av fångenskap. Just i försäkringsväsendets uppsving har Keith Thomas funnit stöd för hur långt sekulariseringen gått vid den här tiden och hur tillvaron inte uppfattas som gudomligt skyddad och styrd utan mer generellt "avförtrollad". Man kan tillägga att intresset för spel och dobbel kan sägas visa gammal magisk ödestro men också handla om en mer vetenskaplig livshållning baserad på matematisk kalkyl.⁵⁰ Det är i denna senare bemärkelse som temat här främst passar, men inte entydigt. Det moderna projektet kantas också av mörka misslyckanden och katastrofala händelser; deras antal tycks öka, till en del beroende på hur de definieras och som

ett resultat av större medial bevakning men också som en följd av befolkningsökningen. Forskningen om dem kan uppfattas som en dystert genre som bekräftar våra värsta aningar. Mycket sällan väljer människan att överge katastrofområdet, flera av de snabbast växande storstäderna ligger inom seismiska riskzoner. Människan tycks inte vilja lära av historien.

Men att katastrofen kunde vara konstruktiv var klart redan för samtiden. För 1700-talsmänniskan, som lika mycket hyllade "dygden" som "ekonomin", var olyckan karaktärs-danande. Ett citat ur "Om jordbävningars nytta" av Immanuel Kant 1756, ännu försatt i sin djupaste förkritisiska slummer: "vi vill ha det så att jordytan ska vara så beskaffad att vi evigt kan leva på den". Allt vill vi ha till vår fördel. Vi önskar t ex att vi kan styra regnet så att vi kan leva bekvämt året runt. Men då glömmet vi brunnarna, som vi inte kan vara utan och som behöver regnet. Att vi inte nu känner jordbävningens orsak betyder inte att den är negativ för oss.⁵¹ Som kommentar över vad som hänt i Lissabon är detta en klen tröst men den är typisk. "Om nyttan av olyckor" heter en karaktäristisk notis från 1784. Krig, bränder, översvämningar, farsoter kan alla leda till något gagneligt. Människorna anpassar sig, hittar något bättre. Katastrofernas positiva sida kan vara ansenlig bara man tar lärdom.⁵² Katastrofer kan innebära ett mäktigt rikes fall men också leda till modernisering och pånyttfödelse. Åsyftande en annan jordbävning, den i Antiokia 365 e Kr med 250.000 offer, förklarar Gibbon (1777) att romarna mindre borde ha fruktat elementens konvulsioner än sina egna byggherrar. "In these disasters the architect becomes the enemy of mankind."⁵³ Lissabon i ruiner byggdes upp på samma ställe, fast med mindre kyrklig prakt. I *Stockholms Post-tidningar* föreslår en icke namngiven skribent att man i det nya Lissabon ska "förminska Munke- och Nunneklostren, och följakteligen deras antal, hwilkas kallelse länder Samhället til minsta nyttan." I vår del av världen applåderades skadeglatt t ex Pombals utdrivande av jesuiterna ur landet 1759.⁵⁴

I Sverige ersattes de gamla trånga trästäderna succesivt av

stenhusbebyggelse och breda gator. Ur askan steg en vederkvickt Fenix.. "Kampen mot elden var de svenska städernas svåraste bekymmer" sammanfattar Nils Herlitz, och det dröjde långt in på 1800-talet innan den bemästrades. Gång på gång lades staden i aska - historien luktar bränt. Med alla sina brister har brandskyddet kanske mer än något annat, kyrkan undantagen, "konstituerat" staden.⁵⁵ Vi skapar oss skyddsnät i form av brand- och försäkringsväsende, lagar och sjukvård, stöldskydd och datorlås. Hit hör också vetenskapliga och tekniska aspekter på meteorologiska problem. Åskan, ett allvarigare problem förr än nu, kunde successivt och efter insatser från bl a Torbern Bergman accepteras som en säkerhetsanordning och inte som ett intrång i Guds ordning; Strängnäsdomen föregick med gott exempel 1780. Det enskilda fallets sammanhang med det stora världsskeendet framgår av hur en ung fransk advokat sommaren 1783 vann ett mål om rättigheten att sätta upp åskledare med argumenteringen att vetenskaplig sanning var juridiskt hållbar. Advokaten hette Robespierre, som tio år senare skulle var med om att införa Förnuftet som gudom i den franska republiken.⁵⁶

Var går katastrofens gränser? Lakis utbrott startade komplexa följder på grödorna genom lavans avgasning. Island låg utanför synranden och att Sverige påverkades var inte lätt att veta. Runt om i Sverige rådde missväxt som en följd av utbrottet. Från Borgå rapporterades 1783 en hungersnöd så stark, att "flere hushåll måste söka sin bergning med tiggeri uti andra orter". Redan 1784 hade ändå Benjamin Franklin anat sambandet med den svåra vintern också i övriga Europa; "wether it was the vast quantity of smoke, long continuing to issue during the summer from Hekla /i.e. Laki/ which smoke might be spread /.../ over the northern part of the world, is yet uncertain"⁵⁷ Naturkatastrofer är ofta snabbt utdelade dråpslag men efterverkningarna är långa och väldokumenterade. De håller sig inte ordenligt inom nationsgränserna utan leder till någon form av globalhistoria. Det lokala och det internationella överbyggs, olika discipliner som ekonomi, kommunikation och

historia knyts samman, mentaliteter och människors föreställningar kan jämföras. För att ge proportion åt tillvaron kan katastrofer uppmärksammas både som undantaget och som del av vardagen. (För naturvetaren, med sitt tidsperspektiv, är de normala inslag i naturens obönhörliga utveckling.) Nya gränser, politiska och ekonomiska, framträder och ifrågasätter traditionell historia. Vi kan studera hur människor reagerar under extrem stress, hur de skyddar sig mot naturen, hur religion, vetenskap, teknik samverkar i överlevnadsarbetet.

Livet under andra halvan av seklet uppfattas gärna som galant och glatt, vilket på sin höjd gäller för hovet. ”En värld av poesi för herde och herdinna gick under då”, skrev Gullberg. Men nya estetiska former växer fram i spänningen mellan idyll och panik. Katastrofen omvandlas till konst. Det blodröda våldet, publikdragande också under den vitpudrade rokokon, nådde en spektakulär höjdpunkt i den offentliga avrättningen av kungaattentatorn Damiens (1757), sliten i bitar av piskade hästar, avbildad av den i publiken närvarande artisten Gillberg.⁵⁸ Inom teatern blir dödsscener mode med Lessings *Miss Sarah Thompson* (1755), vars femte akt egentligen bara består av hjältinnans utdragna död.⁵⁹ Estetiken, sinnet för det sublima, får sitt klassiska uttryck i Burkes berömda *A philosophical Enquiry into the Origin of our ideas of the Sublime and Beautiful* (1756) med återverkningar under resten av seklet. Och vulkanens största hemlighet, framgrävd runt 1750, de i lava begrävda städerna Pompeji och Herculaneum gav en föreställning om vilka krafter naturen besatt och människans litenhet inför dem. Utgrävningarna innebar samtidigt en väldig impuls till ett förnyat intresse för den klassiskt måttfulla (men även gräsligt pornografiska) konsten, liksom för ruinen som estetisk ideal. Den publik som chockerades ”Spastaras död” var ändå förberedd; naturkatastrofen ingår också när svalare gustavianer höll i pennan: ”Europa er sin dyrkan svär,/ men sen, då i tryggast njuten,/ den jord, som edra tempel bär,/ av böljan och vulkanen bruten!” skrev Carl Gustaf Leopold, ”Predikarens” skald, i sin ”Över begäret till et odödligt

namn" (1791). Det vulkaniska geniet, den eruptiva skaparkraften, ledde sedan fram mot romantiken med dess natursvärmeri och dragning till våld och skräck.

Att avbilda vulkanutbrottets lavakaskader blev en genre. Vesuvius och det vulkaniska Neapelområdet hörde till obligatorierna på la grand tour. Man kan tala om en "katastrof-turism", som dirigerad av media väl fortfrande lever (det går att besöka Titanic, men det kostar). Greven av Haga, dvs Gustav III, reste 1783/84 tillsammans med sina skönandar Sergel, Adlerbeth och Axel von Fersen d.y. den långa vägen till Vesuvius, från en grå svältkatastrof hemmavid till Naturens egen dramatiska föreställning i det klassiska landskapet. På vägen fångade man upp Louis Jean Desprez, som fram till mordet på monarken skapade teaterscenerier att rysa inför. Mönstret gav Piranesi, den store grafikern, som på sina svarta blad förenade katakombernas källarvärld med naturens och människans inre mörker. Det kan tyckas säreget att hitta Desprez vy över det sammanstörtande Messina under rubriken *Voyage pittoresque* - men "pittoresk" var det nya modeordet över det rysansvärda. Helvetet omformades i dessa målningar till att bli en ganska konkret plats som det gick att besöka, och sedan resa hem från. På tiljan sjöng Orfeus i underjorden för sin Eurydice i Glucks opera. Teateråskan mullrade på Drottningholm, specialeffekterna började bli avancerade. I någon stockholmskyrka rådbåkade Abbé Vogler orgeln för att i en "musikalisk målning" frammana Jerikos murars fall medan Joseph Martin Kraus lät Atis begå självmord i Etnas krater i sin opera *Prosperin*.⁶⁰ Att denna undergångsunderhållning också nått fram till kungens sängkammare framgår av Mme de Pompadours bevingade "Efter oss syndafloden".

Vilken historia är det som räknas? För det ödesmättade året 1789 antecknar någonstans i Sverige en finsk nybyggare i sin dagbok: "kom den wälsignade frukten pottatis uppå denna orten." Det är ingen oviktig notis men inte vad vi väntat oss, franska revolutionen var ju verkligen mer medial. Men också den lilla historien handlar om överlevnad, hur vi undviker faror och skapar balans i våra

liv, hur vi väjer för risker men ändå drabbas. Den kan varken undgå den stora politiska historiens inflytande eller den ännu större naturgivna historien..⁶¹ Katastrofer har givit oss attityder till världen, t.ex. vad Simon Schama skriver om som typiskt för den holländska guldåldern - en spänning mellan handeln som skapar rikedomar och havet som kan bryta in och dränka hela härligheten. 1400- och 1500-talens stora översvämningar fanns kvar i det holländska kollektiva minnet. Holland drabbades av elementen 1570, också det en allhelgonadag. Kanske denna Allerheiligen-Vloed 1570, då havet och inte Spanien var fienden tillsammans med den calvinistiska predestinationsläran skapade den berömda kapitalistiska andan.⁶²

Hur är det med Sverige? Hur förhåller sig den svenska mentaliteten till sin bakgrund i stormaktstidens krig respektive välfärdsårens fred, till 1600-talets våld och 1700-talets relativa trygghet. Vem vet, men källor att forska i saknas inte.⁶³ Men naturkatastroferna är märkligt åsidosatta i den nationella historieforskningen. *Den svenska historien* i femton band (senast utgiven på 1980-talet) är för all del knappast giltig längre: digerdöden omnämns i hela verket bara fyra gånger och då mest en passant för att förklara jordbrukets nedgång. Ändå dog en tredjedel av Europas befolkning ut genom pesten. Tänk om t ex andra världskriget gavs motsvarande utrymme! Ointresset kan också förklaras av att historien ska visa den handlande människan. Naturkatastrofen är naturvetarens bord, de berör ju inte avsikter och planering. Erik Lönnroth skriver att naturkatastrofer självfallet kan ha inneburit genomgripande förändringar för större eller mindre delar av mänskligheten men att de faller utanför ramen för historiska förändringar just eftersom de inte uppstår ur mänskligt handlande. "De är inga ovillkorliga eller ens vanliga förutsättningar för historiska förändringar".⁶⁴ Ganska vanliga, kan man invända även om det är en definitionsfråga, och de tvingar människor till handlande. Andra skäl för att denna historia inte riktigt räknas är att den måste vara mångdisciplinär och att den lätt bryter nationella gränser. Men inget av dessa skäl verkar ju särskilt starkt...

Illustration av obekant hand i Bengt Lidners Samlade skrifter 1 (1789).

För att inte vara orättvis kan t e x Lönnroth själv nämnas. Han har (tillsammans med Birgitta Ericsson) studerat den dramatiska Döda fallen katastrofen 1796, en av människan odiskutabelt orsakad naturkatastrof, när Vildhussen (Magnus Huss) ändrade Indalsälvens lopp och skapade Döda fallen natten 5-6 juni 1796. Som genom ett under skördades inga dödsoffer - året därpå drunknade dock tolv människor då en båt kantrade på Ragundasjön. I det rättsliga efterspelet slapp Huss ansvaret, vilket tolkas i ljuset av statens intresse i projektet och som en del av den tekniska samhällsplaneringens genombrott. Sten Lindroth uppmärksammade det stora skyfallet i Falun 1666, som så när stängde gruvan för gott och där det intressanta efterspelet handlade om frågor om ansvar (hur någon kunde vara ansvarig för händelsen), ersättning till de drabbade och hur skyfallet, som bara drabbade själva staden och gruvan, skulle förklaras. Hur skulle stormaktstidens krigsäventyr ha klarat sig utan sin penninggruva? Möjligen är detta ett genombrott för ersättning för naturkatastrofer i Sverige och i så fall av särskilt intresse.⁶⁵ Det finns också andra ansatser och mer detaljerade studier. Framför allt har Birgitta Odén i olika sammanhang talat för en historieskrivning som omfattar riskpanoramat.⁶⁶

Mycket av katastrof- och riskhistoria måste handla om människors rädsla, som i Huizingas mästerliga skildring av digerdödens mentala spår i *Medeltidens höst* (1919, sv övers 1927). Rädslan omfattar pest och örlig, hungersnöd, kungens död, yttersta domen, den personliga olyckan, det främmande, ovana och hotfulla - bara några har behandlats här. Rädslan har sedan sina grader av oro, ångest och panik., som kräver socialpsykologisk förståelse.⁶⁷ Den berör inte bara människans akuta existentiella villkor och hur de har uppfattats utan visar också människan som reflekterande över sitt öde. Hon ägnar sig då gärna åt en sorts konditional eller somom-historia eller kontrafaktisk historia, lockande men bland historiker av facket inte med bästa anseende.⁶⁸ Å andra sidan handlar historia om vad som faktiskt händer liksom om vad människor föreställer sig hända. Tankeexperiment av det här slaget följer män-

niskan från barndomen. De leder, det ska medges, lätt till problem med att upprätthålla gränslinjen mellan fact och fiction, men borde i vart fall passa idéhistorikern väl. De händelser som behandlas här är alla till stor del skapade av sin tids idéer. Men att utgå från händelser och sedan gå till idéer innebär inte bara att svänga på tekniken utan prövar också hur idéer uppkommer och förändras. För idéhistoriker kunde gälla en större uppmärksamhet på händelser, att se dem som tidens tankeställare och idégenerare.

Den här uppsatsen har skrivits vid två skilda tillfällen, dels sommaren 1996 och dels sommaren 2000. Bägge tidpunkterna har erbjudit rikliga tillfällen att finna samtidsparalleller till historiska händelser. En dag då detta skrevs, den 25 augusti 1996, rapporteras att nittiotvå hinduiska pilgrimer omkommit då de så gott som nakna på väg mot en helig grotta på Himalayas sluttning överraskats av ett våldsamt oväder. Dessa heliga män dog, får vi hoppas, en salig, död. Makterna tycks gärna slå till mot sina egna. En annan tolkning är att stora folksamlingar och farliga transporter ofta har en religiös orsak. En senare dag detta skrivs, den 1 augusti 2000, har *Dagens Nyheter* rubriken "På spaning efter en katastrof. Maciej Zaremba reser i mediernas spår - och får leta länge efter översvämningarnas offer". Samma dag har *SDS* rubriken "Ledare skyller svår torka på folkets bristande tro" - inför den svåra missväxten i Afghanistan som hotar 1.7 miljoner människors liv; formuleringen låter sorgligt bekant. Gud straffar de otrogna.⁶⁹ Rädslan kan vara destruktiv men som bekant också ena nationen. Ibland mer än så: Jordbävningsskatastrofen sommaren 1999 i Turkiet med 17.000 omkomna och ett par hundra i Grekland rapporteras i augusti 2000 ha förbättrat relationerna mellan de gamla arvfienerna Turkiet och Grekland. Det finns alltså ett uppbyggligt element i katastrofen.

Kanske man kan tala om beredskapshistoria. Ingen tvekan råder om att katastrofriskerna ökar i takt med befolkningsökningen: människan är jordens största riskfaktor, rika såväl som fattiga, de ena i sitt överflöd de andra i sin fattigdom, göder växthuseffekt och

förskjuter ekologisk balans. Genom kontrollåtgärder minskar av naturen orsakade katastrofer medan de som människan orsakar samtidigt ökar. Det har aldrig varit så många bränder på jorden som nu - för några år sedan höll sydöstra Australien på att brinna upp i en troligen anlagd brand. Därtill kommer den risk som vapenrustningen fortfarande innebär. Effekterna blir också större på ett tätbefolkat jordklot. Om Krakatau får ett utbrott idag motsvarande 1883 års skulle antalet offer bli långt högre. Den tekniska globaliseringen skapar också faror med långtgående konsekvenser och gör oss både starka och sårbara. Varningsklockor skrällde vid kärnkraftsverkshaverierna i Harrisburg och Tjernobyl. Vi lever i risksamhället - fast risker saknades alltså inte heller förr. Ett litet fel kan ge väldiga konsekvenser. Det råder ingen symmetri mellan orsak och verkan, som det gör i en balanserad och rättvis värld. Kaosteorin, så uppmärksammas för några år sedan, lärde oss bland annat detta.

Samtidigt utvecklas också säkerhetssystem som hjälper oss eler dem av oss som kan betala för säkerheten. Medellivslängden har ökat på ett sätt som kunde tyda på att vi kommit långt i att eliminera riskerna i våra liv. Många tjänar på katastroferna, inte bara tjuvarna som plundrar försvarslösa människor utan också byggherrar, säkerhets- och vaktbolag, läkemedelsföretag, konsulter, uppfinnare, räddningsarbetare, forskare, konstnärer... Aptitligt tillagad av nöjes-industrin säljer katastrofen som aldrig förr, var och varannan vecka släpper Hollywood en katastrofrulle. Detta sagt utan värdering, t ex Robert Altmans *Short cuts* (1994) kan ses som en modern *Candide* med ett motsvarande jordskalv i the Bay area som slutpunkt. Los Angeles är en stad byggd på rädsla, menar Mike Davies i en färsk bok: grödan förstörs av överbefolkning, luften av mängden bilar, moralen av penninghunger och kriminalitet. Och marken skälver. En apokalyptisk stämning märks inte bara i konst och litteratur utan i nöjesindustrin och media. Vad som är verkligt eller föreställt är en annan sak. Det tycks t ex som om människan alltid har ett behov av apokalypter, om och om igen lästa onda sagor.⁷⁰ Men millenieskiftet passerades ganska lugnt. Få av oss har

hittills behövt på nära håll bevittna vad Stocke, Hallman, Sternleuwerfor 1755.

*

Jag har i uppsatsen första avsnitt velat genom dokument återskapa historisk närhet. Det andra vill visa hur kunskap om denna verklighet spreds från epicentrum i allt vidare ringar. Det tredje talar mer generellt om hur någonstans mitt i upplysningen en ny anda förmärks, som kan sägas ha att göra med ett förändrat riskpanorama, eller - annorlunda uttryckt - att Djävulen i helvetet ersattes av underjordiska naturkrafter. Uppsatsen har kanske alltför impressionistiskt försökt spegla ett omfattande forskningsfält (en hel del ytterligare ligger i noterna). Den har inte plöjt djupt och bara snuddat vid t ex vulkanutbrottens svenska historia. Saknas gör också en rad andra aspekter på vad som då (och nu) hotade människors liv: översvämningar, torka, hungersnöd, köld, miljökatastrofer, politiska kriser, krig, pest, kungamord, revolutioner, moraliska och religiösa kriser, tekniska katastrofer. I allt detta gäller det för historikern att finna det förflutnas röst och fråga sig vad som hänt - och vad människor trodde hade hänt eller skulle hända. Ytterst ska historikern söka förstå utvecklingens drivkrafter, människans livsvillkor och det förflutnas läxa. Man har sagt att Sverige blev annorlunda efter mordet på Olof Palme 1986. Efter Estoniakatastrofen talades i Sverige om vår dåliga mentala beredskap. Om det är sant borde det vara angeläget att få veta varför. Inget land har levt så fjärran från katastrofen som Sverige - urberg, urfred sedan 1815, urminnes välfärd. Våra fåtaliga vulkaner är slocknade, våra jordbävningar är ganska måttliga, vår krigsmakt vilar, läkare och sociala skyddssystem tar hand om oss, vi har länge levt och vi lever ganska gott. Med studiet av katastrofer vinner vi en närhet till historien sådan den varit och en insikt om människans bräckliga villkor samt en förhoppning om att vi ändå ska härda ut.

Till sist, när kommer katastrofen? Artur Lundkvist upplevde

jordbävningen i Agadir i Marocko skottdagen 1960 , då 15-20000 människor omkom. Ur hans diktsvit om katastrofen här en tidig passage, som antyder ett svar:

*Första varningen var en barnunge,
en obetydlig skakning,
som om en lastbil kört förbi, som om träden rasslat för en
vindil:*

*bara hundarna gnällde lite eller skällde, oroade
i sina uråldriga minnen. Och en uppslagen tidning
darrade, glas klirrade på brickor, vatten rörde sig plötsligt,
i skålar, i tvättfat,
de drickande i barerna skrattade, överlägset säkra:
- Och ändå rör hon sig! citerade de klyftiga (några kanske
rent av på latin).*

*Ja, ännu kunde den goda gamla jorden skaka på sig, göra
sig påmind,
det kändes närmast som en förstärkning av trivseln och trygg-
heten:*

*de hade ju ändå allt på sin sida, hela den orubbliga ord-
ning som människan upprättat över naturen,
de var skyddade av sin teknik, sin vetenskap, sina bekväm-
ligheter,
det var de som hade makten! (Möjligen kunde katastrofer
inträffa på andra håll,
men inte där, inte där de själva var!)*
*Det var mitt på dagen, vid tolvtiden, då människans sä-
kerhet står som högst.*

Artur Lundkvist, Agadir (1961)

Noter

¹ Standardverket är T.D Kendrick, *The Lisbon Earthquake* (1956). Även Ira O. Wade, *Voltaire and Candide. A Study in the fusion of history, Art, and Philosophy* (1959) 93-125. Teddy Brunius har översatt Voltaires *poème* till svenska (*Två lärodikter*, 1995). Gullberg enl Olle Holmberg, *Hjalmar Gullberg. En vänbok* (1966), 165f. Olov Hartman, *Jordbävningen i Lissabon* (1968) diskuterar Gullbergs, Pär Lagerkvists, Gunnar Ekelöfs m fls förhållande till religionen.

² Jfr texterna i Wolfgang Breidert, *Die Erschütterung der vollkommenen Welt* (1994). Jfr "Das Lissaboner Erdbeben vom 1. November 1755 im Leben Johann Wolfgang von Goethes", *Z. Geol. Wiss* 12 (1978), 1491-1500.

³ *Kants Werke* bd 1, Vorkritische Schriften 1747-1756, Berlin 1910, 419: "Grosse Begebenheiten, die das Schicksal aller Menschen betreffen, erregen mit recht diejenige rümlische Neubegierde, die bei allem, was ausserordentlich ist, aufwacht und nach den Ursachen derselben zu fragen pflegt."

⁴ Växjö Gymnasie Bibliotek *Ms 26a*, Nils Stocke, Diarium. Stocke blev kyrkoherde i Fryele och prost 1783. Jfr G. Virdestam, *Växjö stifts herdaminne* 5 (1931), 362-64.

⁵ Daniel Zachrisson Hallman t Carl von Linné, nov 1755, tr i *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné* I:6 (1912), 389ff. Om Hallman se Hagström, *Strengnäs stifts herdaminne* 1 (1897), 243f och A. Grape, *Ihreska handskriftssamlingen* 2 349f. Hallman var tydligen i Paris 10 december 1755 då han omnämns i Roland Martins dagbok som gäst (*Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1928, 88.

⁶ Om Scheidenburg se L. Löthner i *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 1970-71, 49-58.

⁷ Västerviks gymnasium, Kunskapskällan, *Fredric Christian Sternleuws Sjöbeskrivelse, nedtecknad 1794*. Lissabon-partiet s 15ff, om återbesöket s 71, om frihet m m s 60. Avsnittet om Lissabon utgivet i den lilla skriften 1755. *Breve testemunho dum sueco por Fredric Christian Sternleuw*, trad. por J. J. Pereira da Silva Duarte (Lisboa 1958). Transkriberingen där något annorlunda. - Svenska Ostindiska kompaniet hade i sina rullor för 1761 en styrman Stjernlöf som ev. är identisk med Sternleuw.

⁸ RA *Diplomatica, Portugallica* 19.

⁹ RA *Dipomatica Hispanica* 12, 24/11, 8/12, 22/12, 29/12 1755.

¹⁰ Johan Brelin, *En äfventyrlig Resa* (1758, nyutg 1973), 104-115. Om denne se Gunnar Ekelöf, *Blandade kort* /1957/ uppl 1967, 55ff.

¹¹ Göran Nilzén, "Anders Nordencrantz som konsul i Portugal", *Personhistorisk Tidskrift* 1987; *Amiral Carl Tersmedens memoarer 1* (utg. Nils Sjöberg 1912), passim. Årtalen för Nordencrantz' vistelse i Lissabon varierar i litteraturen, en fråga som inte spelar någon roll här. Tersmeden skriver bl a: "Af Portugals generella historia hörde jag i Upsala vid publika föreläsningar en hop artiga anekdoter, men huru det landet till dess utseende är, hade jag ej minsta idé om, vidare än hvad /Johann/ Hübners geografi ofullkomligen nämner." (s. 148)

¹² Bente Scavenius, *Liselund - en romantisk have* (1994), 33, 100.

¹³ Se Kenneth Maxwell, *Pombal, Paradox of the Enlightenment* (1995)

¹⁴ KVAH 1755, 316-20; *Stockholms Post-Tidningar* 18.12 1755 (Göta älv) och 8.1 1756 (Åbo); se vidare Rudolf Kjellén, *Meddelanden om jordstötter i Sverige före 1846* (Geol. Fören. Förhandl. N:o 220, band 25). Ytterligare några rapporter i Elis Sidenbladhs, *Sällsamma händelser i Sverige med Finland åren 1749-1859* (1908), liksom i Petter Åhstrand, *Beskrifning öfwer Öland* (1768), 211f.

¹⁵ KI Ms 126, Roland Martins Dagbok 1754-56, 22.11.

¹⁶ Se B. Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur 1645-1899*, 1 (1895), 13ff.

¹⁷ *Stockholms Post-Tidningar* 8.1 1756 (Arfwedson?), 9.2 (Rajalin), 1.3 (Azorerna). Jordbävningen i Lissabon är föremål för en seminarieuppsats av Karl Tiderman, "Katastrofen, tidningen, människan, tiden" (1991), Inst för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. Min framställningen har även använt annat pressmaterial men syftar ändå inte till någon komplett täckning.

¹⁸ *Svenska Mercurius* 1755-56, 339f, 397ff, 505ff, 557f, 569ff (tysk dikt om Lissabon), 637 (Peru). Om jordbävningen i Quito (som alltså ligger i Ecuador), dock 1797, se Charles P. Walker i *Dreadful Visitations. Confronting Natural Catastrophe in the Age of Enlightenment* (Ed. Alessa Johns, 1999), 113-144.

¹⁹ Efter ex. i Kungliga Biblioteket, Stockholm; någon jämförelse mellan upplagorna har inte gjorts.

²⁰ Hallmans andra skrift har titeln *Berättelse som wisar de Jordbäfningar och Landsplågor* (Sthlm 1762); om Hedberg se Hagström, *Strengnäs stifts herdaminne* 3 (1899), 44; Hedberg skulle också senare intressera sig för fysikaliska

händelser och antecknade i sin minnesbok för den 29 maj 1770 "en jordbäfnung från norr till öster med starkt dån såsom af många vagnar".

²¹ *Jordbäfnungen* (Stockholm 1756) är inte intagen i Dalins *Witterhets-Arbeten* (1-6, Stockholm 1767). - Motsvarande text danska texter kunde också tas fram. Trumpeter skallar och basuner brakar i den store psalmdiktaren Hans Adolph Brorson fyrahundraradiga dikt *Lissabons ynkelige Undergang ved Jordskaelv* (1756). Paralleller dras mellan Babylon, Nineve och samtiden; den yttersta dagen förestår: "Saa voxer Syndens Straf, men Synden ligesaa, / Paa baade Jord och Hav, hvad der vil følge paa? / Det er en suur Comet i vores Tiid oprunden, / Som aldrig bliver seet, før Riset alt er bunden.". En suur Comet låter onekligen kusligt. Brorsons landsman, den mångskrivande och i Sverige mycket läste biskopen Erik Pontoppidan, säger sig ha författat ett arbete, "Om naturliga orsaken til jordbäfnungar", med anledning av "at jordbäfnungar nu i några år äro långt vanligare än förr, samt at the witna om tiltagande underjordisk eld." Beskrivningen antyder en kommande dom i rök och eld. Hans Adolf Brorson, *Samlede Skrifter* 3 (Kphamn 1956), 189-202 och omnämmande i E. Pontoppidan, *Afhandling om Werldenes Nyhet* (1755) (Wästerås 1768), 29. Den jordbävning som 1692 drabbade Port Royal på Jamaica krossade en blomstrande handelsstad; en tredjedel av stadens invånare, eller ca 2000 människor, omkom vid skalvet, lika många sedan i påföljande sjukdomar. Händelsen tolkades på bägge sidor av Atlanten som Guds rättvisa straffdom. Se Larry Gragg, "The Port Royal Earthquake", i *History Today*, september 2000.

²² *Stockholms Post-Tidningar* 15.12 1755 (de Peralda), 6.5 1756 (drabbning), 18.12 1755 (Jerusalem); *Swenska Mercurius* 339f (Jerusalem).

²³ Jfr etnologen Henrik Sandblads *De eskatologiska föreställningarna i svensk reformation och motreformation* (1942) är klassikern på temat. Jfr Emanuel Linderholm om detsamma i *Bibelforskaren* 1910 och Björn Hedbergs *Kometer och kometskräck* (1985).

²⁴ Hur den gamla kunskapen försvarades framgår av prästmannen Martin Gråås skrivelse till Vetenskapsakademien, daterad i hans tjänsteboställe i Töfsala i Finland 23 januari 1756. Gråå ville ha stöd för att näpsa en underordnad präst som predikade mot almanackan och den heliga skrift, sägandes att världen stått mer än 6000 år, ja för honom kunde den lika gärna vara 10.000 som 100.000 år gammal. Akademien lade sig inte i, trots att almanackan var deras guldkalv. Sanningen tilläts vara grå. Men den vanartige prästen, som hette Anders Hermolin, suspenderades enligt herdaminnet och tvingades till avbön inför församlingen. De gamla tidsramarna och förklarings-sätten gällde fortfarande, och inte bara i Töfsala. (S. Lindroth i *Lychnos* 1960-

61; jfr C.H. Strandberg, *Åbo stifts herdaminne* 1 (1832), 176). Man kan påminna om att Buffon bara några år tidigare, 1749, fått stå till svars inför teologerna i Sorbonne för att ha hävdat detsamma som Hermolin.

²⁵ Jfr Tore Frängsmyr, *Geologi och skapelsetro* (1969), kap 4:2.

²⁶ Petri Gudhemii, *Undersöknings-skrift om Jordbävningar* med Påminnelser af C.P.E. (Sthlm 1756), 16ff. Originalen, *De motibus terrae*, ventilerades med Harald Vallerius som preses i Uppsala 1702. Ekblad tycks förlita sig på göttingen-professorn Hollmans teori om ett system av underjordiska kanaler, som han å andra sidan tänker sig fyllda med vatten. Hollmans arbete refererades i *Stockholms Post-Tidningar* 1/4 1756. För bakgrund se Gerhard H. Waldherr, *Erdbeben. Das aussergewöhnliche Normal. Zur Reception seismischer Aktivitäten in literarischen Quellen vom 4. Jahrhundert v. Chr bis zum 4. Jahrhundert n. Chr.* (1997). - Under fysikprofessorn i Åbo Carl Fredrik Mennander ventilerades 1747 avhandlingen *De terrae motu* föranledd av två jordbävningar i Österbotten; Härnösandslektorn Nils Gissler beskrev inhemska jordbävningar i ett antal notiser i Vetenskapsakademiens handlingar och vore värd mer uppmärksamhet. Se Sten Lindroth, *Kungl. svenska vetenskapsakademiens historia* 1 (1967), 452ff och Gunnar I Roden and Thomas Rossby, "Early Swedish Contribution to Oceanography: Nils Gissler (1715-71) and the Inverted Barometer Effect", i *Bulletin of the American Meteorological Society* april 1999.

²⁷ Om Linnés fascination inför elektriciteten som livsförklaring se min avhandling *Homo sapiens L.* (1975), kap 3. Ännu femtio år efteråt hade händelsen nyhetsvärde. J A Unzers ambitiösa arbete *Historia om de Märkwärdigaste Jordbävningar som timat på jordklotet* (Sthlm 1802), går i brevform igenom de olika framförda förklaringarna och skildrar Lissabonkatastrofen dag för dag. - Om naturvetenskapliga förklaringar av katastrofen se litteratur ovan not 1 och 2 (Kendrick och Breidert). Se även Marguerite Carozzis givande "Reaction of British Colonies in America to the 1755 Lisbon Earthquake", *History of Geology* vol 2:1 (1983).

²⁸ Om Ziervogels arbete debatt i *Swenska Mercurius* 5 (1759-60), 350-64.

²⁹ Se Sven Widmalm, "Gravören och docenterna. Cosmografiska sällskapet", i *Kunskapens trädgårdar* (1988).

³⁰ Ett annat exempel på att man inte förmådde behandla geologiska fenomen är att Vetenskapsakademien inte tycks ha uppmärksammat den jordbävning som skakade den skandinaviska halvön natten mellan 21 och 22 december 1759, strax efter midnatt och som varade 3-4 minuter, ett skalv som anses var det största i vår del av världen i historisk tid. Det åstadkom stor oro. Från Marstrand berättas att man höll bönen "liksom att emottaga världens

ända" (Se R Kjellén ovan not 4 och John Hjortsberg, "Då husen skakade i Lund", i *Cassiopeia* 1944.) Intresset för Portugal kan följas i de senare utgivna *Bref om Portugal* (1796), en trio reseberättelser från italienskt, engelskt och tyska original i översättning av Samuel Ödmann och legationspredikanten i Lissabon Carl Israel Ruders *Anmärkingar öfver Portugal* (1803) följt av hans *Portugisisk resa* 1-3 (1805-1809).

³¹ *Dagligt Allehanda* 1783:148 (maskinen), 1783:232 (8.10.) och *Stockholms Posten* 1784:200 (31.8). Se vidare *Vases and Volcanoes. Sir William Hamilton and his Collections* (ed Ian Jenkins & Kim Sloan, 1996).

³² Jfr Ana Simoes, Ana Carniero, Maria Paula Diogo, "Constructing Knowledge: Eighteenth-Century Portugal and the New Sciences", i *Archimedes* 2 (1999), 1-40.

³³ Fridric Munter, *Utdrag af resa genom Neapel åren 1785 och 1786*, öfvers Samuel Ödmann (Ups 1794), 88-140.

³⁴ Jfr Susan B. Keller, "Sections and views: visual representations in eighteenth-century earthquake studies", i *British Journal in the History of Science* 1998, 129-59.

³⁵ Linné. *Nemesis divina*, utg E. Malmeström & T. Fredbärj (1968), 74f, 210.

³⁶ *Witterhets Arbeten* 1(1759), 29f.

³⁷ *Swenska Mercurius* maj 1760 - C.C. Gjörwell bör alltså vara recensenten; 1782 kom den första svenska översättningen av Voltaires berättelse, *Candidus, eller Alt til det Bästa*, då mitt i striden om Voltaires eftermäle.

³⁸ *Stockholms Posten* 1783:122 (dikten); 1783:287-88 (recension); 1784: 26,41 (hyllningsdikter). "Spastaras död" är knuten till jordbävningen i Messina, ev också till barnhuset i Stockholms brand 1782, men uppslaget om föräldrarnas somn förlorar livet för att rädda sitt barn återgår också på Lissabonkatastrofen och berättelsen om Greve de Peraldas död (ovan). Jordbävningstemat återkommer på olika håll i litteraturen. Skräckromantisk är en roman av Johannes Wildt, *Den danska negerdrottningen eller jordbävningen i Lissabon år 1755* (Strengnäs 1831). Den innehåller allt: hjältinnan utsätts för allskonns plågor som slavinna bland piraterna i Alger, förs för att avrättas vid auto da feen i Lissabon 1755, "befrias" genom jordbävningen, men begravs av densamma levande med sina då återfunna barn (de Peralda-Spastara-motivet), räddas av sin älskande, hamnar i Köpenhamn där hennes händelserika liv berättas under det att staden bombarderas 1801 av Nelsons flotta m m , m m... Temat med kvinnan som offer för våld och olyckor drar som här gärna åt det våldspornografiska.

³⁹ Ivar Schnell, *Nyköpings historia* (1963), 117.

⁴⁰ *Täl om Trollhätte slussbyggnads öden* (1761). I sin avhandling behandlar Samuel E. Bring händelsen som negligerbar. Efter att ha konstaterat att ingen kunde göras ansvarig, att det var en olyckshändelse, och att den gick att åtgärda, summerar han "Olyckan var väl ej särdeles stor." (*Trollhätte kanals historia till 1844*, 1911, 115).

^{40b} Se senast Martin Bergström, "Publika karaktärer: Om etableringen av ett publikt medium i Sverige vid mitten av 1700-talet", *Publika kulturer. Att tilltala allmänheten* (Uppsala 2000).

⁴¹ Jag har använt Th. Thoroddsens på förstahandsvittnesmål byggda *Oversigt over de islandske vulkaners historie* (Köpenhamn 1882). - "Elldsprutningen på Island år 1783", i *Journalisten* 1791:9. Man kan tycka att den uppmärksamhet öns geologi ägnades i Uno von Troils välskrivna och välillustrerade islandsbeskrivning 1777, översatt till flera språk, borde ha inneburit fortsatt uppmärksamhet på ön.

⁴² *Stockholms Posten* 1783:155 och 1784: 243.

⁴³ Sidenblad, 14 (Tåkern). Kemisten JG Wallerius skrev en avhandling om blixtnedslaget på slottet: *Animadvertiones chemicae, ad ictum fulminis in Arce Regia Upsaliensi* (Uppsala 1761, latinsk och svensk parallelltext); se även C.J. Brunjeansson, *Tänkar öfver åskan som slog ned i Upsala slott* (1760).

⁴⁴ Om dess källor se Fredrik Böök, *Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809* (1907), 197ff.

⁴⁵ "Naturvetenskaperna och kulturkampen", *Lychnos* 1957-58.

⁴⁶ Om landsortspressen för en något senare period se Magnus Nyman, *Upplysningens spegel. Göteborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774-1789* (1994), särsk 17-22. Schönberg enl *Sammlaren* 3 (1882), 80f.

⁴⁷ Om den kyrkliga pessimismen se Sigfrid Estborn, *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet* (1929), 369-90.

⁴⁸ Jfr Tom Söderberg, *Försäkringsväsendets historia i Sverige intill Karl Johans-tiden* (1935).

⁴⁹ Jan-Öjvind Swahn i *Spel* (1994) 10ff.

⁵⁰ Jfr Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic* (1971), 651ff.

⁵¹ *Kants Werke* 1, 459f.

⁵² *Stockholms Posten* 1784:128.

⁵³ Cit efter *Understanding Catastrophe*, ed Janine Bourriau (1992), 126; arbetet erbjuder uppsatser om supernovor, dinosauriernas utdöende, Darwins uppfattning om (geologisk) katastrofism, om jordbävningar, stormar, hungersnöd och tuberkulos.

⁵⁴ *Stockholms Post-Tidningar* 7/4 1756. Jesuithatet framgår t ex i Bergklints historiebok där kung José nästan blir en martyr för alla faror och försåt han utstått, dels jordbävningen, sedan av olika attentat av "jesuitiska mördare" (O. Bergklint, *Mindre sammandrag af Wetenskaperne til svenska ungdomens tjenst* 2 (2 uppl) 1792, 365.) Sådant lärde sig skolpojkar, liknande läste de senare om jesuiterna i *Fältskärens berättelser*.

⁵⁵ Stadens roll som skydd mot risker - och skapare av risk - är alltför stort ämne för denna genomgång. Ämnets omfattning framgår t ex av *Swedish Bibliography of Urban History. A Selection of Books and Articles published up to 1992*, ed Lars Nilsson (1994). - Cit från Nils Herlitz, *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet* (1924), 157f. Litteraturen kring t ex brandväsandet är mycket ojämn. Ett värdefullt arbete är Svante Dahlströms avhandling *Åbo brand 1827* (Åbo 1929). Jfr dock Magnus Nyman som låter Londonbranden 1664 utgöra gränsen bakåt för framställningen om upplysningen i *Från Aten till Los Angeles* (1986). Se vidare mitt bidrag i *Den svenska staden* (1997).

⁵⁶ Jessica Riskin, "The Lawyer and the Lightning Rod", *Science in Context* 1999:1.

⁵⁷ Jfr Sven Laufeldt "Vulkankyla, kalla fötter och sura rötter", *Geologiskt Forum* 7 (1995). Laufeldt har med historiska exempel i flera artiklar visat på vulkanutbrottens miljömässiga sammanhang. Se t ex också "Emigrationen 1846 och geovetenskaperna", *Geologiskt Forum* 9 (1996). Jag är honom tacksam också för samtal i ämnet. Cit Franklin efter Ian Thornton, *Krakatau. The Destruction of an Island Ecosystem* (1996), 25.

⁵⁸ Händelsen utreds med plågsam omsorg i inledningen till Foucaults *Övervakning och straff* och utnyttjas av Sven Delblanc i hans drama *Damiens*. Delblancs debut *Prästkappan* (1963), liksom trilogin *Kastrater* (1975), *Speranza* (1980) och *Damiens* (1988) anknyter alla till 1700-talsmiljöer, farligt nära att bryta samman. Ton och tema kan förbindas med *Candide* och 1700-talspessimismen, liksom Lidners författarskap. Till gruppen kan också föras *Jerusalems natt* (1983), som tilldrar sig alldeles före Jerusalems förstörelse år 70 e Kr.

⁵⁹ Jfr Reinhart Meyer-Kalkus, "Sterbeszenen in deutschen Drama des 18. Jahrhunderts", i *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 50 (1998) om "Die Spannung zwischen Schönheit und Schrecklichem, zwischen Dezenz und Brutalität".

⁶⁰ Jfr Bellman "Vid Orgel-Concerten uti Mariae kyrka 1786: "Abbé Vogler, när du rör/Orgelverkets guda-dunder,/ Örat med förvirring hör/ Skrälet från Tartarens grunder."

⁶¹ *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister*, utg Bo Larsson (1992), 96. Jfr Arthur Imhof, *Lost Worlds. How our European Ancestors coped with everyday Life and why Life is so hard today* (1996, orig 1984)

⁶² Simon Schama, *Mellan Gud och Mammon. Nederländerna under guldåldern 1570-1670* (1987, sv övers 1989). Om översvämningen 1570 se Raingard Eber i *Fear in modern Society* (ed. William G. Naphy & Penny Roberts, 1997).

⁶³ Självbiografier och korrespondenser har mycket att berätta, även t ex kyrkböcker. Ett exempel för året 1691: "Natten emellan d.5 och 6. Februarij 691 hor 3 skedhe her et stort liud och döön, såsom en jordbäfnung, huilcket hördes hos oss så wijda wij har sport. Bref har iag seet, som innehöll, att er syntes likasom himmelen öppnades; Men hos oss bäfnadhe och rystades Jordan och Husen, och somblige blefue så förskräckte, att dhe intet annat wiste, än den yttersta dagen war förhänden." (Hästveda kyrkobok enl *Cassiopeia* 1942; där fler ex.) För väderfenomen ger gamle biskop Rhyzelius' *Brontologia theologico-historica* (1721) utomordentligt underlag, där man får alla värre åskväder från år 1000 i en enda lång lista och deras förödande effekter, som framgår av titeln, trosvisst teologiskt tolkade.

⁶⁴ Lönnroth i *Tidens flykt* (1998), 21f.

⁶⁵ Lönnroth i *Döda fallet och Ragundasjön. En naturkatastrof i nytt ljus*, red. H. Ivarson (Hammarstrand 1990). Vildhussen figurerade inte i de rättsliga handlingarna, men drabbades ändå av Nemesis genom att drunkna i älven året därpå. Lektor Pehr Hellzén i Härnösand rapporterade om händelsen i *Inrikes Tidningar* den 15 juli detta år. Vilket intryck den gjorde på befolkningen är obekant, information saknades efter det att riksinsamling till offren påbjudits. P.G. Lindroth, *Resejournal 1797* (utg 1976), 54f (drunkningsolyckan) - Sten Lindroth i *Dalarnas hembygdsbok* 1950

⁶⁶ Birgitta Odén t ex redan i *SALFO Rapport 1977:13* ("Historiska perspektiv på riskpanoramat i ett föränderligt samhälle"). Ett projekt som anknyter till temat presenteras av A-S Ohlanders och H. Normans "Kriser och katastrofer. Ett forskningsprojekt om effekten av nöd, svält och epidemier i det förindustriella Sverige, *Historisk tidsskrift* 1984; studier aviseras om hungeråret 1720, koleraåret 1857 och nödåret 1868. Gustaf Östberg, prof LU, har i en rad uppsatser tagit sig an angränsande ämnen, gärna utifrån en teknisk och vetenskapsteoretisk synpunkt. Med historiskt material har vidare Jan

Hulth och Boel Berner, båda med teknikhistorisk vinkel, bearbetat liknande frågor.

⁶⁷ Av internationell forskning om rädsla kan nämnas Jean Delumeau, *La Peur en Occident* (1978) och *Fear in early Modern Society* (ovan not 62).

⁶⁸ Jfr Lars M. Andersson och Ulf Zander (ed), *Tänk om - Nio kontrafaktiska essäer* (Lund 1999); Dominic Ingemark i *Historisk Tidskrift* 1999.

⁶⁹ En debatt om vad ordet "katastrof" innebär anas i flera andra inlägg kring översvämningen i Norrland, franska Concordplanets störtning, den ryska atomubåten Kursks räddning m m, också om ordets etnocentriska bruk (Johan Berggren "Inga Estoniarubriker direkt", *DN* 7.7. 2000, om rapporteringen av en indonesisk färjeolycka med 500 drunknade.

⁷⁰ Mike Davies, *Ecology of Fear. Los Angeles and the Imagination of disaster* (1998).

Mellan försyn och valfrihet

1700-talets idéer om lyckans roll i historien

Andreas Önnerfors

Devisen "Mersus ut emergam" betyder "Dykt under för att åter dyka upp" och symboliserar att tapperhet övervinner olycka. Den latinska texten lyder i översättning: "Inte sällan kastas en tapper man i ett skickelses vågor som är fientligt sinnat, men ändå förintas han ej".¹

Lycka som ord bär i de flesta indoeuropeiska språken på minst två olika betydelser. Begreppet betecknar främst ett inre känslotillstånd hos människan, "(varaktig) känsla av djup glädje och tillfredsställelse betingad av grundläggande förutsättningar i själva livssituationen": på grekiska "eudaimonia" eller "eufori", latin "felicitas" eller "beatitudo", engelska "happiness" eller "felicity" och svenska kanske snarast "tillfredsställdhet" eller "lycksalighet".²

En annan, men inte minst lika viktig betydelse av lycka är beteckningen av den gynnsamma utvecklingen av yttre omständigheter, "(gynnsamt) öde ofta tänkt som personligt verkande kraft" helt enkelt lycka som "tur", engelska "luck", latin "fortuna". Lyckans dubbla innebörd, det gynnsamma ödet å den ena, den själsliga tillfredsställelsen å den andra sidan samt idéerna kring dem är någonting som har präglat innehållet i västerlandets världsåskådningar och religiösa föreställningar på ett avsevärt sätt.

Den antika traditionen

Att nå ett inre tillfredsställt tillstånd genom konsten att leva gott är den grekiska filosofins centrala idémotiv, om än de olika tanketraditionernas svar är olika. Hos *Platon* uppstår lycka i distansen till omvärlden, som en koncentration på en hinsides lycksalighet i det Gudas idé, oberoendet från böjelser och affekter, känslor, från yttre och relativa "lyckoskapande" ting och rikedom, men även oberoendet från den politiska gemenskapen i statsstaten. Då den politiska gemenskapen, "polis", inte kan skilja mellan rättvisa och orättvisa människor (något som enligt Platon visade sig genom dödsdomen mot Sokrates), förmår den inte skapa lycka åt den enskilde. Enbart i gemenskapen filosoferna emellan kan lycka uppstå, filosofen är alienerad i "polis", vi skulle kanske säga: han är asocial men lycklig. Alla övriga människor blir enligt Platon lyckliga genom att leva det förutbestämda konceptet av sig själv, en idéfigur som går igenom ända till de populärpsykologiska rådgivarna för ett lyckligt liv i våra dagar.

Det delfiska budskapet "Gnothi se auton", "känn dig själv" blir således tankefiguren för att skomakaren skall upptäcka sin predestination som skomakare. Därigenom att han blir skomakare lever han ett lyckligt liv. Här ser vi också hur lycka som förutbestämd "tur" och inre själstillstånd interagerar: lycka som uppfyllelsen av gynnsamma omständigheter är i detta fall människans överens-

stämmelse med den förutbestämda planen. Det är i detta spelrum, upptäckten, igenkännandet och överensstämmelsen den fria viljan i den platoniska traditionen får sin mening. Modernt uttryckt skulle man kunna säga att upptäckten, överensstämmelsen och igenkännandet är tre kännetecken för en personlig identitet och identifikation i ordens ursprungliga bemärkelse: fastställandet av likheten med sig själv.

Den *aristoteliska* tanketraditionen förenar lyckoföreställningen med ett rikt koncept av dygd, vilken utövas på ett aktivt sätt. Den dygdige medborgaren som förverkligar sig själv just i "polis" rör mer över sitt öde än gudarna. På så sätt är lycka någonting människan kan skapa dynamiskt åt sig själv, någonting som är tillgängligt för alla. Trots ödets föränderlighet besitter människan genom sin medborgerliga frihet och sin dygd, det vill säga förmåga att leva ett förnuftsbaseerat liv, autarki. För Aristoteles är lycka ett mål i sig, i den praktiska livsföringen skapas lyckan genom att förverkliga naturliga anlag och möjligheter, människan blir sig själv. Dygden är här också färdigheten att utöva sitt kall och därmed förenad med lyckan. I denna livshållning är människan bemyndigad att bemästra ödets föränderlighet.

Stoan kan sägas följa Platons idéer därför att den accentuerar lyckans mål att överensstämma med sig själv och "naturen", det vill säga det gudomliga förnuftet. I behärsknigen av känslorna går stoikern däremot ännu längre: idealtillståndet är "apatheia", den totala distansen till känslorörelserna, att tygla dem genom att balansera ut känslornas ytterligheter. I det apatiska tillståndet förmår människan att se det gudomliga förnuftet och dygden. För den extremt ödestroende stoan kan enbart den vise uppnå privat lycka genom att tygla sina känslor och visa "ödmjukhet i lycka och ständaktighet i motgång". Här har vi ytterligare ett exempel på samspelet mellan den själsliga lyckan och ödets "lycka", de gynnsamma omständigheterna. Själslig lycka kan enbart uppnås om den objektiva lyckan, den gynnsamma händelseutvecklingen, (eller för den delen motgången) inte kastar den vise ur balans. För stoikern äger

individen ingen möjlighet att påverka sin lycka (sitt öde) och han måste därför moraliskt förbereda sig åt båda håll. I denna förberedelse ligger också en livsföring som bygger på dygder och här anknyts till Aristoteles starka betoning av dygdernas aktiva utövande. Det är dygder som är tillgängliga genom filosofiska och vetenskapliga studier som slipar individens förmåga att balansera gudarnas i princip oförutsägbara vilja. Individens dygd står alltså mot gudarnas makt och är människans enda medel till motvikt.

Också för *Epikuros* är lyckan ett mål i livet, förverkligad i "ataraxeia", själens från lidelser befriade, men glada och upprymda lugn. Precis som stoikerna vill han ta ifrån människorna rädsla, smärta och förutfattade meningar. Men hos *Epikuros* är inte människan på samma sätt utsatt för det gudomliga ödets nyck som i stoan. Gudarna finns i det epikureiska konceptet, men bara i en avlägsen olympisk värld som inte berör människoliven. Citatet "Där jag är, är inte döden, och där döden är, är inte jag" talar om Epikuros intention att frigöra människan från dödsångesten, en intention som leder till befrielsen från rädslan för framtiden genom ett filosoferande, helhetligt tänkande och efterforskannde intellekt. I en balanserad livshållning mellan njutning och avsaknad ligger den epikureiska lärans kärna. Idealen "lathe biosas" ("lev i det dolda"), att "frigöra sig från det politiskas fängslande kedjor" och att uppsöka den privata och filosoferande gemenskapen vännerna emellan (då det inte är värt att bry sig om sina fiender) förkroppsligar epikureismen. Den ser lusten ("hedon", därav "hedonism") som utgångspunkten i den mänskliga driften till lycka.

Lusten ligger bakom alla val, alla avståndstaganden, men dygden är obrottsligt förknippad med den. Lusten kommer aldrig att skapa smärta eller grumla den förnuftiges syn, menar *Epikuros*.

I den *kristna* lärans utveckling återupptas den platonska synen på lycka som enbart kan nås i en hinsides salighet efter döden. Människan lever ett liv i synd och först när själen befrias från kroppen och återförenas med Gud är lyckan uppnådd. Lycka som etisk handlingsprincip är därmed förkastad. Skapandet av lycka som ödets

gynnsamma omständighet förläggs därför helt i Guds gottfinnande. Däremot är den kristnes livsföring på jorden konstitutiv för uppnåendet av lyckan *efter* döden.

Historiens triumftåg

Historievetenskapen fyllde i antiken en viktig roll i att förmedla föreställningen om att människan är utsatt för gudarnas vilja. Människans förmåga att balansera ödets nyck i historien består i att leva den rätta dygden. I synnerhet Tacitus ger uttryck för en sådan historiesyn, men även exempelvis ur Plinius den yngres skildringar av vulkanutbrottet vid Pompeji (63 e. kr.) kan man utläsa denna moraliska uppfattning. Hos många antika historiker intar dessutom järtecken, både åt det positiva och det negativa hållet, en mycket viktig roll. Vi kan inte förstå hur viktiga otroliga och olycks- eller lyckobådande berättelser från de olika riksdelarna var för den romerska historiens självtolkning, berättelser vars autenticitet inte ens ifrågasattes, men som ofta pekade på en moralisk oordning i riket, i synnerhet hos dess högste styresmän.

Historiens lyckosamma utgång blir på samma sätt ett prov på gudarnas vänliga sinnelag gentemot staten och därför förutsättning för statens och kollektivets lycka symboliserad i triumftåget. När den romerska republiken förvandlas till kejsarrike viskar just därför en slav i cesarernas öron den berömda repliken "Memento mori" under triumffärden genom livets segrar, genom rikets kollektiva lycka. Cesaren som kristalliserar och förkroppsligar hela staten får ta emot denna moraliska balansering av den yttre framgången och lyckan. Samtidigt kan denna ritual förstås som uttrycket för stoans strävan efter att övervinna av dödsångesten. I det hela kan stoans lyckoföreställning i den romerska republikens och kejsartidens officiella etik ses inriktad på en allmän lycka, en kollektiv lycka.

1700-talets uppfattning av lyckan

Med renässansen återföds de mer individkoncentrerade antika lyckouppfattningarna kristalliserade i Pico della Mirandolas formulering av en radikal valfrihet hos människan: att lyfta sig upp till änglars eller sänka sig till djurens nivå. Descartes formulerar ännu mer långtgående den förupplysta ståndpunkten om att lyckan ligger i det som inte är beroende av yttre omständigheter eller händelseutvecklingar – som "fortune", turen. Lycka kan ses som ett skapande av allmänsklig och kosmopolitisk välfärd och på så sätt bli ett mål för vetenskapen, men inte för individen. Ur detta kan man redan ana upplysningens intention och utilismens centrala idé om att inrätta ett "Lyckorike" på jorden. Idén att förnuftsbaseerat ordna, organisera och fördela jordens och människornas kapaciteter och resurser satte sina spår på hela samhällsutvecklingen från jordbruket till den högre utbildningen. Människans utveckling ses med i princip okritisk optimism som ett allt större förverkligande av *summum bonum*, "det högsta goda", och därmed allt större lycka åt alla. Lyckan blir inskriven som en konstitutionell rättighet i Föränta Staternas författning som individens rätt till "pursuit of happiness".

I 1700-talets föreställning om lycka är Gud den välviljande kraft som genom sin försyn har inrättat nationernas och människornas historia. De kan förverkliga sina anlag om de enbart nyttjar förnuftets styrka. Visserligen diskuteras och erkänns under 1700-talet också individens personliga lycka med extremer som Maupertius rekommendation av drogkonsumtion eller de Sades sexuella libertinism. Men att inordna av den personliga lyckan under "félicité publique", den allmänna lyckan, ses som den moraliskt hållbara ståndpunkten.

Kritiken mot lyckan som princip blir uppenbar i teodicé-problematiken: Guds välvilja ifrågasätts därför att det mänskliga lidandet (som motsatsen till lycka) är ett faktum. Detta aktualiserades till exempel efter jordskalvet i Lissabon 1755. Många tänkare

anser också att principen för den personliga lyckan är helt relativ och därför inte äger något absolut eller objektivt sanningskriterium. Detta är en av orsakerna varför Kant avfärdar lyckan som ett moraliskt mål i sig.

En utilistisk definition av lycka

Som jag antydde, påverkades alltså 1700-talets upplysta teologi, i synnerhet den protestantiska, av föreställningen om den välmående Guden som inrättat skapelsen och den mänskliga historien till det bästa. Det är enbart människan som är den svaga länken. Hon måste – baserat på sitt förnuft – inse sin roll och tillvarata utvecklingsmöjligheterna. Utilismen kunde därför formulera ett fromt koncept att samla, bestämma, ordna och utnyttja världen, att satsa på människans moraliska utveckling och hälsa, att inrätta välfärd och utbildning, allt för att förverkliga denna av Gud förutbestämda lycka. På så sätt är den protestantiska upplysningens utilistiska synsätt (som dominerade i Sverige) halvdeterministisk:

Gud har visserligen förutbestämd lyckan, men människan måste begripa Guds intention och utnyttja sin chans genom att uppfylla försynens inrättning av den yttre världen och skapa lycka åt alla. Människan är både bunden och aktiv. Hon besitter en relativ "valfrihet".

Zedlers Universallexicon från 1700-talets tredje decennium är en oslagbar källa till insyn i denna upplysningstraditions föreställningar.³ I lexikonartikeln om gudomlig försyn återfinns föreställningen om att gudomligt och mänskligt kompletterar varandra: Människan kan på grund av "fysiska" (naturlagarnas orubbliga giltighet postuleras) eller "moraliska" (en spekulation om något utvecklas för människan lyckosamt eller olycksbringande) övervägningar vinna insikt om kommande begivenheters utgång och rätta sig därefter. Människan kan formulera förnuftsbaseade antaganden om ett händelseförlopps utgång.

Här ligger människans frihet i att antingen kunna se eller inte

se den gudomliga avsikten. Dessa idéer är också även beskrivna i artikeln om "Glück" ("lycka"), respektive dess motsats "Unglück" ("Olycka").

Definitionen av lycka är följande:

*Lycka, är hela sammanhanget mellan de hos mänskliga före-
havanden medlöpande naturliga omständigheter och biorsaker
(som kan eller inte kan inträffa och dessa båda utan vår egen-
mäktiga medverkan) och våra handlingars förlopp, i vilka
de besitter ett till gentemot våra avsikter anpassade eller mot-
satt inflytande.*

Artikelförfattaren skiljer mellan en gynnsam eller ett ogynnsam lycka (=olycka). Lyckan är i merparten inrättad genom gudomlig försyn vilket har till konsekvens att en förnuftig människa, förutom alla hennes egna förnuftiga initiativ till att påverka sina förehavandens positiva utveckling, måste tacka Gud i villkens händelser lyckan slutligen vilar: gudsfruktan, bön och förtroendet till Gud under lyckans växlingar är de egenskaper som rekommenderas.

Men förtroendet till Gud får aldrig ersätta den egna insikten och bedömningen av lyckan, lika lite som den egna klokheten skall grumla förtroendet till Gud. Att upptäcka lyckan är att dess yttre och opåverkbara omständigheter som kan ha ett inflytande noggrant skall noteras, likaså omständigheternas ombytthet. Anvisningar till en noggrann lyckokalkyl, tillika konsekvensanalys följer. De opåverkbara omständigheter skall arrangeras i en pro- och contraställning och vägas mot varandra. Till kalkylen av lycka hör ett gott förnuft dels för att bedöma omständigheternas relevans, dels för att kunna dra slutsatser vilka konsekvenser de med säkerhet eller sannolikhet medför.⁴

Här ser vi precis hur den gudomliga försynen och människans "valfrihet" interagerar. Den förnuftiga människan kan sluta sig till sannolikheten i sin egen lycka, fast den är förutbestämd. Hon äger därför makten att påverka en lycklig eller olycklig utgång åt sig själv. Artikeln "Unglück" kompletterar här med värdefulla föreställningar. Det är aldrig tal om att olyckan direkt orsakas av Gud

eller är Guds "fel". Undantagen är dock en *allmän* olycka som genom Nemesis Divina träffar hela städer eller länder och *privat* olycka som träffar enskilda, deras familjer och släktled. Båda dessa typer av olycka orsakas av synder och olydnad gentemot Gud.

Bortsett från dessa olyckor som är Guds straff kan opåverkbara omständigheter som "inte beror på vår vilja och förmåga" fört olyckan med sig. Olycka orsakas dock i huvudsak av människan själv och artikeln i Zedlers lexikon syftar till att ge råd att tackla olyckan, något vi känner igen från den stoiska idétraditionen. Exempel på olycka är om en människa tillfogar en annan skada utan uppsåt.

Den första regeln att "med klokhets foga sig i den ogynnsamma lyckan" är att man efter en lyckokalkyl alltid och med alla medel skall undvika den negativa händelseutvecklingen. Det är mer tillrådligt att avstå från ett potentiellt olycksbringande förehavande. Den andra regeln är att man skall kunna konsten att behärska sig om olyckan blir oundviklig. Medlet därtill är "god, förnuftig tröst". Vid denna punkt i lexikonartikeln sker en beskrivning av det stoiska *tranquillitas-animi*-idealet, det uppmanas att sysselsätta sig med etik och sedelära för att med fattning och tålmod kunna utstå det onda, att efterlikna en vis man som kan bemästra sina begär och på så sätt förbereda sig på att möta ödets slag.

Sverige och Pommern – en av försynen lyckligt inrättad historisk förbindelse?

En logisk konsekvens av detta tänkande är att lycka ses som drivkraft bakom en historisk händelseutveckling styrd av den gudomliga försynen. Om ett land uppfyller den gudomliga försynens vilja är dess lycka ett faktum. 1700-talstänkandet kunde så inordna alla händelseförlopp under konceptet av den genom Gud väl genomtänka inrättningen, något som anstränger våra föreställningar om kausalitet eller historiens dynamiska faktorer.

I det följande skall vi analysera ett tal från 1763 om Sveriges

förbindelser med sin tyska riksdel Svenska Pommern, ett tal i vilket denna syn framträder tydligt. Talet hölls strax efter det för Sverige ogynnsamma sjuåriga kriget.

Författaren är universitetsbibliotekarien vid Greifswalds universitet, nyutnämnd professor i svensk statsrätt och svenska frimurarlogen i Greifswalds ordförande Johann Carl Dähnert (1719-1786). Talet bär den i sig upplysande titeln "Die uralte Gemeinschaft zwischen dem Schwedischen Reich und Pommern als ein Vorspiel der glücklichen neueren Verbindung..." ("Den urgamla gemenskapen mellan det Svenska Riket och Pommern som ett förspel till den nyare lyckliga förbindelsen...")⁵

Talets inledning går, följande en gammal retorisk tradition, från det allmänna till det speciella. Således handlar tre sidor om de allmänna orsakerna bakom historien och förbindelsen mellan Sverige och Pommern. Även om man här kan anta ett stort mått av retorik är det ändå intressant hur den gestaltades, den måste ha talat till tiden, i tidens idéspråk och idémässiga kodning.

Gud styr nationens och folkens öden och förbindelser i stort och smått. "Med vördnad för försiktigheten ser han nationer stiga och falla, vara stolta och ödmjuka, bli fräcka och fega, segra och ligga nere, smida bojor och bära dem, vara främmande eller bekanta för varandra, förena sig och skilja sig från varandra" Här ligger en historisk kontinuitet, men den skall inte tjäna till att vi upptäcker en blind relativitet utan att utforska förspelen och orsakerna till detta i det förflutna, något som hos oss skall väcka vår beundran av världens högste Styresman. Även långa mellanrum kan varken dölja eller upphäva relationerna i historien. Varken plats eller tid kan hindra att man i förflutna, hundra och tusen "års-lager", kan finna anledningarna, förspelen och orsakerna härtill. Historiografin skapar här en hägrande utblick, men berör oss mest i det som angår det egna fäderneslandet, de egna förfäderna och oss själva.

Genom en hel del "händelser, förändringar och omvälvningar" befinner sig Pommern under den svenska spiran. Pommern är för-

enad med och i sin utveckling beroende av och sammanlänkad med Sverige. I denna gemenskap ligger dels orsaken till Pommerns förpliktelse gentemot Sverige men samtidigt grunden för dess *lycka* och välstånd. Orsakerna till denna förbindelse är inte slumpmässiga.

Dähnert betonar sedan de akademiska förbindelserna med Sverige, lärdomskontakter och utbildning av studenter samt hedersbetygelser till svenska lärda. Med en viss stolthet nämner han att han under sitt förra dekanat delat ut magistergraden till 45 svenska lärda. (Denna grads utdelande förorsakade dock djupa konflikter mellan Greifswald och de rikssvenska universiteten, men får vi tro Dähnert, så fyllde dessa utnämningar kanske verkligen en symbolisk funktion i den pommerska självuppfattningen som sammanlänkad med Sverige). Efter en kort reflektion av tal-situationen som retoriskt stilmoment (något som är återkommande) går Dähnert slutligen in på sitt huvudämne i talet, förbindelserna mellan Sverige och Pommern. Intentionen är dubbel: dels vill han belysa Pommerns tjänster åt Sverige innan själva svensktiden, dels resa frågan om inte vissa pomrare skulle förtjäna att uppmärksammas och hedras mer i Sverige.

Nu följer själva inledningen av huvudtalet: Dähnert bortförklarar elegant frånvaron av historiska dokument för den tidiga germanska tiden och vänder det till de nordliga folkens fördel. Det tragiska med de "mer belevade folken" (antagligen syftar han på den grekiska och romerska historiografin) är att de inte "ägnade andra folkslag och länder sina grifflar och fjädrar förrän de rasade med sina svärd mot dem. Ett så dyrt förvärvat ljus och liv i historierna har svenskar och pomrare inte."

Därför uppmanas åhörarna att inte värja sig mot sagans historiebild om landet "Ried=gotaland" som sträckte sig från Jylland till den finska gränsen kring Östersjön och därmed även infattade Pommern. Åhörarna skall inte heller förkasta sagans uppfattning om att Oden egentligen var "den sluge instiftaren av regeringar i norden" och inkluderade Pommern i sina statsbildningar.

Visserligen medger Dähnert att han själv är kritisk mot dessa spekulationer, men han nämner i alla fall denna mytiska förbindelse. Under goternas härtåg klarnar bilden: utgående från Rügen (den mytiska orten i den pommerska identitetens topografi) bildas ett skräckvælde, ett "vilt gemenskap" kring Östersjön och "ärade ett yrke som förnuft och rätt idag skulle straffa (rättsligt) med hängning och svärd. Rövare och mördare på haven och vattnen kallades sjöhjältar, deras rövarhålor var ärbara slott".

Ur dessa platser uppstod "republikerna" Vineta, Julin och Jomsburg, grundade av pomrare som i förening med svenska vikingar kämpade mot norrmän och danskar. Om "våra gamla förfäders förtjänster inte skulle visa sig vara så rikligt fläckade med blod och skam" skulle Dähnert ha kunnat utveckla detta i flertaliga exempel. Dessa städer och republiker växte däremot – med rätt eller orätt – till stora handelsmakter och "man såg dem som läroskolor i konsten att arbeta sig upp i handeln och vinstmakeriet. Man lärde av dem, man ivrade efter dem, ..., avundades dem och grundade på deras omstörtande sin egen makt och storhet. Så växte ur det pommerska Winetas ruiner det gotländska Wisby...som samlingsplats för de kring Östersjön boende, ja flertalet av de europeiska folken, ..., som Rhodos en gång lagstiftare för sjöfarten och handeln i hela världen. (...) Ur sådana pommerska spillror växte den ena viktiga svenska handelsorten efter den andra."

Förbindelserna mellan Sverige och Pommern beläggs även av det intresse Folkungarna visade gentemot de pommerska furstar-na. Magnus Ladulås gifte bort en svensk prinsessa med den pommerska hertigen Primislaf. Vidare gjorde Hanseförbundet sitt intåg "och började att ha inflytande på alla statsangelägenheter i Europa". Mellan de svenska och pommerska städerna "inser man lätt hur mycket detta måste ha gett tillfälle till umgänge och gemenskap". Och även om den svenska kronan, en Magnus Eriksson, tvingades krypa till (Hansans) kors just i Greifswald så skall man "inte bortse ifrån det goda som denna förbindelse skapat i det stora hela".

Men alla dessa omständigheter som pekar på en urgammal gemenskap mellan Sverige och Pommern "var enbart förspel till en händelse som redan då skulle förbundit båda nationer på evig tid och skapat det pommerska namnet oförgängliga minnesmärken, om de *stora på jordens uträkningar även hade kunnat tvinga världens högsta styresmans skickelser under sitt våld* (min kursiv)". Dähnert syftar på Kalmarunionen och drottning Margaretas skicklighet att "smida ihop den största statskroppen i Europa". Tanken var att ett pommerskt furstehus skulle få successionsordningen. Så blev det däremot inte och unionen upplöstes. Hinder i vägen lade bland annat Erik av Pommerns medelmåttiga begåvning samt "att vid allt detta *lyckan* stod så mycket på hans motsatta sida (min kursiv)".

Sedan den tiden ser Dähnert dock ett antal pommerska adelsätter etablera sig i Sverige och som dragits till de högsta ämbeten i riket. Bland dessa ätter nämner han Horn, Flemming, Barnekow, Bülow och Kylan, namn som återkommer i de svensk-pommerska förbindelsernas historia ända till 1800-talet.

Även lärdomskontakterna med Sverige under Greifswalds universitetets första tid (efter 1456) florerade. Men Dähnert vill inrikta sig på Gustav Wasas "lyckliga och ljusa tider som förtjänar odelad uppmärksamhet, så som Gustav förtjänar att evigt bli hedrad: *Honom lät försynen som hjälte bli till sitt fäderneslands räddare, så att han kunde...göra det lyckligt...*(min kursiv)". Förbund med Stralsund, konflikter med Hansan, brevväxlingen mellan Gustav och den pommerske hertigen Philip I, men framför allt motståndet mot påvemakten och den tyske (katolske) kejsaren förenar Pommern och Sverige i sina intressen. Pommerska officerare som Glasenapp, von der Lancken, Mellin och Manteufel (även det idel ädelt kända namn) satte upp härer med svenskt deltagande och tjänade under den svenska kronan.

Pomraren Georg Normanns roll som på förslag av Luther blev den svenske kronprinsens praeceptor och som innehade viktiga diplomatiska uppdrag åt Sverige "fastän han var utlänning", understryks speciellt av Dähnert.

Den nästa händelsen som Dähnert fäster sig vid är Carl IX. två månaders uppehåll i Pommern med anledning av ett furstligt bröllop. I Wolgast vid floden Peenes mynning möter han pommerska furstar, bland annat den pommerske hertigen Bugislaf, och "En broderlig skål band på gammalt nordiskt och pommerskt sätt ihop dessa herrars hjärtan med hans (Carl IX, min anm.) en evig vänskap. Men vad, mina herrar, dolde försynen under denna sammankomst?", frågar Dähnert retoriskt och fortsätter med den dramatiska händelseutveckling som leder till att Bugislafs och Carl den IX. söner, Gustav Adolf och Bugislaf den XIV. öden under 30åriga kriget skulle förenas genom försynen och att senare Carl IX. barnbarn (Kristina) skulle bestiga de pommerska furstarnas tron.

Vi närmar oss punkten i historien då "den före detta frivilliga gemenskapen Pommerns med Sverige förvandlades i en evig". Naturligtvis talar Dähnert här om 30åriga kriget. Ur pommerskt perspektiv lyfter han fram den tyske kejsarens ambitioner att skapa sig herraväldet över Östersjön och den pommerske hertigens svaghet i motståndet mot kejsarens trupper. I detta läge sökte enligt Dähnert Stralsund sitt beskydd hos Sverige då "denna stad sedan alltid *satt sin lycka* till uppmärksamheten på de nordiska riken (min kursiv)". Och tre motiv för Gustav Adolfs inträde i kriget, stoppa den österrikiska härens utbredande, rädda Tysklands frihet och befästa nordens säkerhet gör att Stralsund och Pommern mottar den svenska hären med öppna armar. Men efter den siste barnlöse pommerske hertigens bortgång bestiger Kristina också den pommerska tronen. Dähnerts tal avslutas i en elegi över förbindelsernas härlighet:

Så visste försynen genom de mest förunderliga vägar att höja ett gemenskap, som i de av mig anförda och många andra händelser redan alltid hade rätt, till en fullständig förening. (...) Och om våra förfäder som främmande skattade detta gemenskap högt, vad kommer vi att göra som med de inföddas rättigheter glädjefyllt kan njuta av dess lycka och välstånd? Prisad vare försynen, som har förordnat så mycket äkta frälsning åt dessa förspel och därigenom åt Pommern!

(...) Aldrig måtte oförstånd och kallsinnighet misskänna fäderneslandets lycka i denna förbindelse (...) Sveriges blomstring varde för evigt Pommerns frälsning! Måtte välsignelse och fred för alltid besjåla denna lyckligaste förbindelse.

Lyckan som formulering av identitet

Bortser man från det historiska innehållet i talet som i sig på ett spännande sätt berättar om svenska Pommerns historiska själv-tolkning (genom Dähnert) i förbindelserna med Sverige kan vi konstatera att lyckobegreppet används i enlighet med det vi har kunnat utläsa ur Zedlers lexikonartikel (fast projicerat på historien). Det handlar däremot inte om hur den personliga lyckan inrättats efter gudomligt försorg utan hur historiska händelser för ett kollektiv (pomrarna) tolkas som "förspelet" till Pommerns nuvarande (och potentiellt framtida) lycka.

Vi känner (ur Zedler) igen figuren att lyckan och dess förutsättningar skall bedömas på ett förnuftsmässigt sätt: analysen av historien är grunden för en konsekvensanalys huruvida Pommern under den svenska spiran kommer att nå sin lycka. Givetvis kommer Dähnert till slutsatsen att så är fallet. Men samtidigt antyds också att människans analys av sin lycka (till och med de högsta potentaternas, det historiska exemplet är Kalmarunionens misslyckande) aldrig kan besegra den gudomliga försynen.

Vilka motiv Dähnert hade med talet överhuvudtaget måste här lämnas outrett; utnämningen till professor i svensk statsrätt mitt under pommerska kriget kan ha varit en bidragande faktor. I det privata livet upphöjdes Dähnert dessutom vid ungefär samma tidpunkt till den svenska frimurarlogens ordförande mästare i Greifswald. Bortsett från det personliga planet är det intressant vilken central ställning lyckobegreppet intar i Dähnerts tal.

Vitsen med att använda begreppet "lycka" för att karakterisera en nations tillstånd (exempelvis Gustav I. som skapare av lycka)

eller relationerna mellan två eller fler länder (som i förbindelserna mellan Pommern och Sverige) är naturligtvis att bruket av begreppet svarade mot en allmän uppfattning av vad ett mänskligt samhälles, en nations mål är i sig.

Här kan vi se de antika tankefigurerna, fast upprepade under upplysningstidens idédiskurs. Dähnert problematiserar inte kring lyckobegreppet eller huruvida det överhuvudtaget är möjligt att uppnå eller skapa lycka. Dähnert använder begreppet som en självklarhet i karakteriseringen av kollektiv historia och utveckling. Man kan till och med glädjefyllt njuta av lyckan, vilket måste betyda att Dähnert ser lycka som en emotionell positiv upprymdhet hos individen korresponderande till den överordnande lyckan.

Men mest av allt verkar det som om den historiska genomgången syftade till att visa hur Pommern uppfyller den av den gudomliga försynen inrättade förutbestämda samhörigheten. Här ligger en överensstämmelse med ödet, den välviljande gudomliga kraften hos "världens högste styresman". Att överensstämman med sig själv är den grekiska filosofins karakterisering av vad lycka är. Överensstämmelse, likhet och kontinuitet är däremot också kärnan i det som man kan formulera som "identitet". I identifikationen av mönstren för det som skapar lycka, i identifikationen med förbindelsestrukturer (mellan Pommern och Sverige) som likartat upprepas genom historiens gång fångar Dähnert således grunden för det som kan kallas en svensk-pommersk identitet.

Exkurs:

Artikeln "Glück" i Zedlers Universallexicon 1735:

"Lycka, är hela sammanhanget mellan de hos mänskliga förehavanden medlöpande naturliga omständigheter och biorsaker (som kan eller inte kan inträffa och dessa båda utan vår egenmäktiga medverkan) och våra handlingars förlopp, i vilka de besitter ett till gentemot våra avsikter anpassat eller motsatt inflytande. I det förs-

ta fallet kallar vi det en god eller gynnsam, i det andra fallet ett motig (ogynnsam, vidrig) lycka eller – olycka. Om denna följer nedan en särskild artikel. Det första är däremot sammanhanget mellan sådana beskrivna biersaker som är i enlighet med våra avsikter. Men då lyckan till största delen visligen är inrättad genom och regeras av en högre makt, nämligen gudomlig särskild försyn, så följer att en sannerligen klok människa vid all sin vaksamhet och omsorg att träffa alla kloka förberedelser till genomdrivandet av sina förehavanden, ändå måste tacka lyckan, och medelst lyckan, Gud, i vilkens händer det är, följaktligen att hon vid all hennes klokhet väl kan rekommenderas den sanna gudsfruktan, bön och förtroendet för Gud under lyckans växlingar.

Därvid måste noggrant anmärkas att man antingen i förtroendet för Gud och lycka inte må glömma bort den nödvändiga klokheten eller av en förment allt för stor klokhet glömma Gud och lycka. (...)

I synnerhet måste också anmärkas att man för det första måste urskilja sin lycka med stor uppmärksamhet och skarpsinnigt bedöma det; för det andra att man lyckligt måste foga sig i detsamma. Att urskilja lyckan betyder att noggrant anmärka alla de omständigheter som inte står i vår makt och som kan ha ett inflytande på våra förehavandens välartade utgång samt deras ombytlighet.

Att bedöma lyckan betyder att överväga vilka och hur många av sådana omständigheter som kommer att vara befrämjande eller till hinders i våra förehavanden och om lyckans med noggrann klokhet sammansatta gynnsamma omständigheter kan anses mäta sig väl med de kanske därvid uppenbarade ogynnsamma (omständigheter). Följaktligen hör till bedömandet av lyckan ett gott förstånd för att rätt kunna bedöma varje omständighets viktighet och för att undersöka vilka följer den antingen med säkerhet eller sannolikhet kommer att föra med sig.

Ty en omständighet visar ofta sina lyckliga eller olyckliga verkningar i en mycket långt ifrån liggande konsekvens som den som inte har den goda eftertankens förmåga inte uppnår, följaktligen

skadebringande uraktlåter att observera en sådan till en början dåligt verkande omständighet. (...) De gamla hedningarna ansåg att lyckan var en gudinna, se Fortuna, band IX, s. 1546 ff *Traite de la Fortune*, Paris 1733.”

Noter

¹ *Emblemata – Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart 1967

² *Norstedts svenska ordbok*, Stockholm 1990, uppslagsord “lycka”

³ *Zedlers Universallexicon aller Künste und Wissenschaften*, artikeln “Vorsehung”, Leipzig 1746

⁴ *Zedlers Universallexicon aller Künste und Wissenschaften*, artikeln “Glück”, Leipzig 1735

⁵ *Dähnert, Johann Carl: Die uralte Gemeinschaft zwischen dem Schwedischen Reich und Pommern als ein Vorspiel der glücklicheren neueren Verbindung in einer Akademischen Rede vorgestellt von Johann Carl Dähnert, Königl. Prof. des Schwed. Staatsrechts, Bibliothecarius bey der Academie, der Königl. Gelehrten Gesellschaft in Greifswald Secretair und jetzigem Director*, Greifswald 1763

Överraskning och chock

Från stöt till mentalt tillstånd

Jan Eric Olsén

Akvariet i New York

Låt mig börja med en bild. En dagspressillustration från sekelskiftet återger hur ett utställningsakvarium i New York plötsligt brister. Glaset som skiljer den mondäna världen från havets vidunder ger av någon anledning vika och vattenmassor, elektriska ålar och rockor forsar ut över de panikslagna åskådarna. Då glaset rämnar, raseras också barriären mellan två vitt skilda ordningar och den betraktande kulturen hotas att dränkas av den otämjda och mäktiga naturen. På en bråkdels sekund har fascinationen abrupt förbytts i chock.

Gravören skulle ha kunnat skildra händelsen någon sekund senare; de moderiktigt klädda New Yorkborna vadandes och simmandes bland fiskarna. Men då skulle det vara för sent, gränsen mellan de olika elementen grumlad och katastrofen ett faktum. Istället fryser bilden fast chockupplevelsen och likt publiken som hade samlats för att bevittna bröderna Lumières kinematografiska dokumentärbilder på Grand Café i Paris 1895, ryggar besökarna förskräckt tillbaka. I fallet med den första filmvisningen var det invigningen av en ny teknik, inför vilken sinnesintrycken saknade vad Freud kallade retningsskydd, som fick människor att tro att lokomotivet i *Arrivé d'un train en gare de Villefranche-sur-Saône* skulle

fortsätta utanför duken. Akvarieolyckan däremot stannade inte vid en visuell chockupplevelse, även om det kanske inte så mycket är en materiell olycka vi bevittnar som en mental kollaps av känslan av att vara absolut säker inför det skrämmande och okända.¹ Det är heller ingen slump att några av de överrumplade betraktarna är välsnörda damer som påpassligt lyfter på kjolarna och blottar sina knäppkängor. De erotiska konnotationerna - kaskaden av vatten och fiskar, frasande sidentyg och böljande spetsunderkjolar - ger bilden en tydlig voyeuristisk prägel; den manliga blickens sammanförande av en skräckinjagande och okänd natur och den utsatta (och lika okända?) kvinnan. Skildringen av det fruktansvärda och fasansfulla, förmedlad genom uppspärade och chockade kvinnoögon, har också kommit att bli något av ett signum för 1900-talets skräckfilmgenre, även den med sexuella undertoner. På så vis kan man säga att den lättklädda och värnlösa kvinnan, skrikandes i King Kongs väldiga handflata, utgör en ikonografisk variation på akvarieolyckan.

Etymologisk och begreppslig konsultation

Chockpriser, chockbehandling, granatchockskada, glädjechock, insulinchock, chockhöjning, chockrosa. Substantivet *chock* används för att beteckna ett slags extremtillstånd, vare sig det nu syftar på känslotillstånd, medicinsk behandling, ekonomin eller färger. Enligt Hellquists etymologiska ordbok kommer *chock*, (påträffas först i svenskan 1687), närmast från franskans *choc* (häftig sammanstötning) där den gav namn åt ett särskilt anfallssätt inom kavalleriet. Även svenskans *övertaskning* (1626, från tyskans *überraschen*, egentl. överträffa i raskhet) konnoterar militära strategier, liksom de besläktade *övertumpla* (1612) och *överträffa* (1627).² *Svenska Akademiens Ordbok över svenska språket* ger en utförligare beskrivning av *chock*.. Här märks tre olika innebörd: 1. "m. anfall som företages av rytteri i sluten ordning, i hastigaste takt o. med blanka vapen" 2. en mer allmän betydelse av stöt och skakning, t.ex. "vid tåg-sammanstötningen var chocken så våldsam att de flesta vagnarna urspårade" samt 3. en medicinsk betydelse där starka och uppseendeväckande intryck väcker ett sådant obehag att nervsystemet får sig en stöt med allvarliga komplikationer. En hänvisning görs också till *chockant* och *chockera*, där stöten så att säga görs oberoende av den kroppsliga beröringen och lyfts upp till känslö- och moral-livets diskurs.³

Redan i Antoine Furetières *Dictionnaire Universel* från mitten av 1600-talet, bar substantivet *chock* på en tudelad betydelse; å ena sidan en kroppslig stöt - "våldsamt möte mellan två kroppar som stöter emot varandra" - å den andra något som rörde moral-livets konventioner - "bildligt om moraliska ting". Adjektivet *choquant* användes om direkt förolämpande ord och verbet *choquer* exemplifierades med meningen "den satiriska författaren har verkligen chockerat den allmänna smaken".⁴ Medan *chocken* gavs en genomgående negativ innebörd, kunde *övertaskningen* (fr. *surpris*) ge uttryck för en positiv och glädjande effekt.

1700-talets encyklopedister, Diderot och d'Alembert, gjorde

chock till en av den mekanistiska filosofins bärande kolonner; "i mekaniken är chock den handling genom vilken en kropp i rörelse möter och stöter till en annan kropp. Det är en synonym till percussion". Vidare hänvisningar görs till just *percussion* och *communication du mouvement* (fortplantning av rörelse?). Under *percussion* kan man läsa att enligt fysikens lagar utsätter en kropp vid mötet med en annan denna för en *chock*. Andra förgreningar i encyklopedins kunskapsträd leder till *rörelse*, *kommunikation* och *kollision* där den sista termen liksom sluter cirkeln och hänvisar tillbaka till *chock*. Encyklopedisterna använde också det mekanistiska chock-begreppet som en viktig invändning mot Malebranches ockasionalism. Malebranche hade ju förnekat att det skulle föreligga ett orsaksförhållande mellan de yttre tingena, grundat i fysikaliska principer. Istället tänkte han sig att den store Gudens omedelbara viljeyttring var förklaring nog. Under *communication du mouvement* i encyklopedin står det att filosoferna äntligen hade upptäckt lagarna bakom den kroppsliga rörelsen, vilka till skillnad från det metafysiska resonemanget kunde bekräftas genom erfarenheten och förnuftet. En stöt sattes bland annat in mot fader Malebranche;

Malebranches princip, att det inte föreligger mer samband mellan två olika kroppars rörelser än det gör mellan dessa kroppars former och färger, förefaller inte helt sann: ty det är riktigt att färgen och formen på en kropp inte påverkar färgen och formen på en annan det minsta, medan när en kropp A *chockar* en annan B, följer det nödvändigtvis en förändring i det aktuella tillståndet hos en av dessa kroppar eller hos båda två.⁵

Den militära anfallsformen *chock*, lyser med sin frånvaro i *Encyklopedin*. Däremot finner man under *surprises* (övertaskningar) en redogörelse för konsten att överrumpla motståndaren och slå till när denne minst anar det. Övertaskningsmomenten sägs vara avhängiga fältherrens *esprit* och genialitet och bygga på ingående studier i den ädla krigskonsten. En bildlig betydelse av *chock* dyker först upp i supplementet till *Encyklopedin*, Bd 11, och då under

adjektivet *choquant* där en utläggning görs av olika brister som verkar störande på det estetiska sinnelaget. Så heter det till exempel att "allt som strider mot perspektivet är *chockerande*, eftersom det gör våld på nödvändiga och oföränderliga regler".

Svenska uppslagsböcker från 1800-talet som Gustaf Dalins *Främmande ord i svenska språket* (1871) och *Nordisk familjebok*, ger liknande förklaringar till orden *chock* och *chockera*. Hos Dalin står *choc* för "anfall i massa med blanka vapen", men även för det figurativa knäpp, stöt. *Choquant* och *choquera* rör följaktligen också sedligheten.⁶ Andra upplagan av *Nordisk familjebok* ägnar artikeln *chock* helt militärvetenskapen. Man kan läsa att Karl XII introducerade attackformen i galopp för det svenska rytteriet samt att "resultatet af attacken i sluten ordning beror på stötens kraft, d.v.s. hästarnas snabbhet, den riktiga tidpunkten för attackens utförande samt bruket av blanka vapen".⁷ Artikeln har dessutom försetts med en illustration av olika slags anfallsformer.

1900-talets bidrag till chock-begreppet har kommit från medicinens fält. Både *Meyers Enzyklopädisches Lexikon* och *Larousse* (1982) ger i sina artiklar prov på facktermer och begrepp med vilka den kliniska medicinen ringat in *chocktillståndet*; det handlar om kretsloppstörningar med orienteringsproblem vilka kan utgöra grogrund för trauman och begynnande neuroser. *Chockbehandlingen* kan både vara av allmänmedicinsk och fysiologisk karaktär men förekommer även inom psykiatrin där den s.k. *chockterapi* har som mål att återställa den rubbade jämvikten i psyket.⁸

Att döma av den här sporadiska informationen, hämtad från en rad disparata uppslagsböcker, har ordet chock använts för att förklara och belysa så pass olika fenomen som kavalleriattacker, mekanistisk filosofi, estetik, medicin och inte minst moral. Det är inte alldeles otänkbart att ytterligare områden berörts om jag hade rådfrågat andra lexika. Så mycket står klart att chocken betecknar någonting oförutsett och hastigt som skakar om individen både till kropp och själ. Det kan handla om ryttarens kraftfulla och dödande lansstöt, biljardbollsmekanikens kausala träff och ett bete-

ende som åsamkar moralen djupa sår. Charles Baudelaire:s dikt-samling från 1857, *Les fleurs du mal*, väckte ett sådant rabalder att författaren ställdes inför rätta anklagad för sedlighetsbrott.

Den nervösa stöten

I sin tillbakablick över åren som fotograf, *Quand j'étais photographe*, liknade Nadar fotografins nyhetsbehag vid en oförsämdhet; "Det okända drabbar oss med svindel och chockar oss som en oförsämdhet...", lyder den första hälften av meningen som avslutas med ett citat ur Baudelaire:s *Curiosités esthétiques*, "...liksom 'det Sublima alltid har samma effekt på oss som en revolt'".⁹ Nadars parafrasering av Baudelaire är iögonfallande om man betänker att den senare knappast såg vare sig något svindlande eller sublimt i den svarta lådans praktik. "Från och med det ögonblicket...", skrev Baudelaire i ett brev till *La Revue Française* syftandes på introduktionen av daguerrréotypin, "...rusade den vämjeliga societeten ut, likt en ensam Narkissus, för att betrakta sitt triviala ansikte på plåten".¹⁰ I Baudelaire:s ögon var fotografen de mediokra målarnas hämnd på konsten. Den kunde minst av allt göra anspråk på att förmedla det moment av överraskning som han förknippade med det sköna; "le Beau est toujours étonnant".¹¹

Baudelaire:s aversion mot fotografen var färgad, liksom hela hans författarskap i övrigt, av en hypermedvetenhet om det moderna. Den tyske litteraturhistorikern Hugo Friedrich skriver till exempel att Baudelaire:s projekt bestod i att ompröva poesin mot bakgrund av den kommersiella och teknifierade civilisationen som växte fram på 1800-talet.¹² I essän om målaren Constantin Guys, *Le peintre de la vie moderne*, utvecklade Baudelaire bland annat sina idéer om estetikens roll i det urbana samhället. Det sköna, menade han, bestod delvis av något evigt och oföränderligt, en *qualité* som svårigen lät sig definieras. Dock var detta eviga beroende av samtidsens relativa omständigheter - epoken, modet, moralen, passionen

- utan vilka det vore oförnimbart för den mänskliga naturen.¹³ "Moderniteten, det är det övergående, det flyktiga, det möjliga, konstens äkta hälft...", heter det apropå den exteriör som innesluter det sköna.¹⁴ Diktsamlingen *Det ondas blommor* rymmer mycket riktigt anhopningar av lyxiga artefakter, - stenar, tyger, smycken, dofter, möbler -, oorganiska höljen inuti vilka det skönas idé dväls. Baudelaire botaniserade i den parisiska storstadens gatuliv efter sina oorganiska metaforer. Ändå letar man förgäves efter någon hänvisning till fotografien i *Det ondas blommor*. Nedvärderingen av den nya bildtekniken genomfördes så konsekvent att jag dristar mig till att i diktsamlingens återkommande ögonmetaforer se Baudelairens hämnd på fotografien. Det levande ögat som fångade världen genom kameralinsen har i *Det ondas blommor* självt förvandlats till ett dött och reflekterande smycke; "och varav vårt dödliga ögas glans/blott är en dunkel, klagande spegel", "med solnedgångens färgspel, reflekterad i mitt öga", "blott för en enda stund pupillens kalla glans", "och vagt har jag i dunklet anat din pupill", "Din iris dunkla glans av grönt håller jag av", "och som med stoftfin sand är regnbågshinnans sten".¹⁵

I Edgar Allen Poes prosa fann Baudelaire den estetiska kick som exempelvis fotografiet inte kunde ge honom. Poes på en gång nervösa och analytiska noveller, där det kyliga språket logiskt redogör för märkvärdiga och skrämmande händelser, försåg Baudelaire med stoffet till ett nytt skönhetsbegrepp. "Det sköna är alltid bisarrt" och i essän om Constantin Guys liknades det sublima vid en fysiologisk process; "...jag påstår att inspirationen har ett visst samband med blodstockningen, och att varje sublim tanke åtföljs av en *nervös stöt*, mer eller mindre kraftig, som genljuder ända in i lilla hjärnan" [min kurs].¹⁶ Tanken att det sublima tog vid där känslan stegrade till ett maximum var inte ny. Edmund Burke gjorde i sin *Filosofiska undersökning* en åtskillnad mellan det sköna och det sublima där den förra förknippades med känslomässig avslappning och den senare anspänning.¹⁷ Hos Baudelaire är dock gränsen mellan det sköna och det sublima inte lika skarp som hos Burke. Även det

sköna måste kasta en oroväckande skugga över betraktaren, läsaren, för att vara riktigt intressant, framkalla ett tillstånd av svindel, en effekt av rysning. I den berömda inledningsdikten "Till läsaren", - hycklande läsare - min broder - min like!, omtalas ledan, ett av Baudelaire's stora motiv, såsom ett *sensibelt monster*. Sensibiliteten var viktig för både Poe och Baudelaire. Den sensible var ett lätt offer för alla de intryck som den urbana miljön gav upphov till. Hos Poe utgör sensibiliteten och den matematiska kalkylen de viktigaste beståndsdelarna i detektivens arbetsmetod vilken av Auguste Dupin beskrivs som en särskild förmåga att uppfatta tingen;

Att se på en stjärna hastigt, att betrakta den från sidan, genom att mot den vända de yttre delarna av näthinnan - som äro mera mottagliga för svaga ljusintryck än de inre - är att se stjärnan tydligt - är att ha den säkraste uppfattningen av dess glans - en glans som fördunklas just i samma proportion som vi rikta hela vår synförmåga mot den. Det är sant att ett större antal strålar träffa ögat i det senare fallet, men i det första äga vi en mera känslig förmåga av uppfattning.¹⁸

Dupin vidrör tingen med ett intellekt som koncentrerats ända ut i kapillären. Även hos Baudelaire yttrar sig sensibiliteten i förhållandet mellan människan och tingen. Metaforerna i *Det ondas blommor*, kontrasterar den förgängliga kroppen mot sammetsdrape-riernas och smyckenas statiska lyx som i dikten "En martyr" där ett lik omges av laméer, lyxmöbler, parfymflaskor, tavlor och pjäser i marmor och brons.¹⁹ Genom att medvetet söka efter skönheten i brytpunkten mellan romantiken och moderniteten, gav Poe och Baudelaire överraskningen en estetik. Dupins förfinade varseblivning, herr Valdemars mesmeriserade medvetande någonstans mellan liv och död och juxtapositionen organisk förgänglighet - flyktig skönhet - oorganisk lyx i *Det ondas blommor*, bildar ett laddat spänningfält där den kroppsliga stöten får en ny innebörd.

Chocken som mentalt tillstånd

I sitt bokslut över 1800-talet, *Vårt nervösa århundrade*, menade den italienske antropologen Paolo Mantegazza att den nervöse led av hyperästesi, en sjuklig sensibilitet som gjorde denne överkänslig för syn- hörsel- och känselintryck. Mantegazza framhöll särskilt storstadens bullrande miljö som en direkt bidragande orsak till att allt fler led av svaga nerver. De utbyggda kommunikationsnäten - järnvägen, telegrafan, spårvagnen, omnibussen - rumsterade inte enbart om det urbana landskapet utan påverkade i högsta grad även upplevelsen av tiden;

Järnvägarne och telegrafan äro tvänne mycket ingripande faktorer i vår nervositet och ju mer medlen att vinna in tid fulländas och fördubblas, desto mer lida våra nerver, hvilka icke kunnat modifiera sig med samma hastighet, hvarmed vi förvandlat den tvåhjuliga kärran till ett expreståg och postiljonen till telegraf.²⁰

Poes och Baudelaires författarskap sammanföll med dragningen av de första järnvägarna, ett färd sätt som Mantegazza femtio år senare förknippade med ett ökat livstempo och en utarmning av nervsystemet. Förutom olyckorna, fann Mantegazza en direkt skadlig effekt av järnvägsresandet i de skakande vagnarna. Att tillryggalägga långa sträckor i en vibrerande kupé var ett säkert sätt att dra på sig nervtrötthet. Resenären, skrev Mantegazza, "...känner i sitt inre vibrationerna och darningen af alt detta järn, hvarigenom den galvaniseras och tetaniseras som en med stryknin förgiftad groda...".²¹ Det nya färd sättet förde mycket riktigt med sig vaga patologiska symptom. Begreppet *Railway Spine*, järnvägsrygggrad, uttryckte medicinens mobilisering i industrisamhället. Metaforiskt sett var diagnosen kongenial. Järnvägarna med sina slingrande skenor och parallellt löpande telegrafkablar korresponderade väl till rygggradens och nervsystemets uppbyggnad och funktion. Historiskt sett var *Railway Spine* en i en lång rad av psykosomatiskt diffusa åkommor som gäckade medicinen genom sin frånvaro av tydlig organisk förankring. Den tyske sociologen Wolfgang

Schivelbusch menar i sin bok *Järnvägsresandets historia* att den organiskt inriktade termen *Railway Spine* förbyttes framåt sekelskiftet till det mer gångbara *Traumatisk Neuros*.²² Förklaringen vidgades från den mekaniska överföringen av skakningarna mellan vagn och rygggrad till en kulturellt betingad orsak där hastigheten, den allt effektivare tekniken och det nya järnvägsnätet som inkorporerade allt fler städer, skapade en ängslan inför systemets sammanbrott.²³ Utvecklingen från en ensidigt kroppslig förklaring till en mer psyko-dynamisk, rekapitulerar hysterins historia från Charcot till Freud. Där den franske neurologen envist bet sig fast i en organisk förståelse av hysteri, öppnade Freud tillsammans med sin kollega Joseph Breuer upp för en psykologisk förståelse av det mänskliga själslivet. Hysterikan lider huvudsakligen av minnen lyder den berömda definitionen i *Studier i hysteri*. Det var inte så mycket den ursprungliga händelsen i sig som den mentala representationen av ett trauma (grek. sår) i det förflutna som hemsökte hysterikan.

Den medicinska inmutningen av chock-begreppet inleddes med intresset för det nervösa skakandet i de tidiga järnvägsakupéerna. Här kan man tala om en direkt överförd betydelse av ryttarens stöt och de franska encyclopedisternas mekanistiska *choc*. Med psykoanalysen vägs tyngdpunkten över från stöten till det mer drabbande traumat. En avgörande skillnad i Freuds och Charcots syn på hysteri var den förres betoning av traumats tidsliga axel vilket blir tydligt när man läser de narratologiskt medvetna fallbeskrivningarna i *Studier i hysteri*. Chocken/Traumat presenteras här främst som ett mentalt tillstånd, en desorientering av rumtiden.

Första världskriget återförde chocken till stridsfronten. Dock inte i första hand som en ny anfallstaktik, även om Modris Eksteins i sin bok om det stora kriget nämner de tyska överraskningsattackerna medelst u-båt och hur det brittiska imperiet föraktfullt såg ner på ett i deras ögon barbariskt sätt att bedriva krig.²⁴ Nej, chocken under första världskriget förknippas nog mest med lervällingen i skyttegravarna där stiltjen oförhappandes kunde brytas av nerstörtande granater. De så kallade krigsneuroserna upptogs

som en särskild punkt på programmet när den femte internationella kongressen för psykoanalys hölls i Budapest 1918. Förutom Freud gav även Sándor Ferenczi, Karl Abraham och Ernst Simmel föredrag i ämnet. Intresset riktades mot det stora antalet soldater som hade klarat sig fysiskt oskadda från granatattacker men ändå uppvisade allvarliga motoriska störningar. I ett memorandum som han presenterade för den österrikiska krigskommissionen ett år efter kongressen i Budapest, jämförde Freud krigsneuroserna med trauman i samband med järnvägsolyckor och liknande omvälvande erfarenheter i fredstid. Enligt Freud hade den medicinska expertisen sedan länge gett upp tanken på att knyta dessa neuroser till påtagliga skador i nervsystemet. Istället använde man sig av begreppen *funktionell förändring* och *mental förändring*.²⁵ Freud menade vidare att man i krigsneuroserna även kunde spåra störningar i det emotionella livet. Det gällde omedvetna konflikter där den enskilde soldaten brottades med viljan att utföra sin plikt och en skamlig och omanlig önskan om att dra sig undan faran.²⁶

Ett känsligt porträtt av den själsligt stympade soldaten, står att finna i Virginia Woolfs roman *Mrs Dalloway* från 1922. Här låter Woolf de förvrängda minnesbilderna av fronten som förföljer den hemvändande soldaten Septimus, brytas mot den dåsiga eftermiddagen i Regents Park. Septimus plågas av den återkommande synen av sin stupade vän Evans, alltmedan han av läkaren får höra att inget allvarligt fattas honom; "...huvudvärk, sömnlöshet, skräcksyner, drömmar - det var bara nerverna..."²⁷ Narratologiskt sett är *Mrs Dalloway* ett formexperiment med tiden. Inre monologer, minnesfragment och ögonblickliga iakttagelser flyter omärkligt in i varandra. Mot de subjektiva förnimmelserna av rumtiden, ställer Woolf Big Ben som romanen igenom återkallar romanfigurerna till den objektiva tiden med sina dova klockslag. Bara Septimus är för alltid förlorad, desorienterad i ekon efter granatexplosionerna; "Ordet 'tid' sprängde sitt hölje, utgöt sina rikedomar över honom: och från hans läppar föll - som skal, som spånor efter en hyvel, utan att han formade dem, hårda, vita, oförgängliga - ord, som

hastade att ordna sina led i ett ode till Tiden, ett odödligt ode till Tiden".²⁸

Om kriget försåg Woolf med stoff för en problematisering av tidsförnimmelsen, stakade det för Freud ut vägen bortom lustprincipen, mot en metapsykologi och kulturkritik. Men innan han lämnade den traumatiska neurosen bakom sig försökte han förklara den genom att jämföra den med den äldre medicinska chockteorin;

Om den senare förlägger chockens egenart i den direkta skadan på den molekylära strukturen, eller till och med i nervelementens histologiska struktur, försöker vi förstå dess verkan med utgångspunkt från genombrottet av det skydd mot stimuli som de organ som utgör själslivets säte är utrustade med och från de krav som den därmed uppkomna situationen ställer. Skräcken behåller sin betydelse enligt vår uppfattning.²⁹

Kanske skulle man med Freud kunna säga att vattenmassorna och fiskarna i akvarieolyckan i New York inte bara bryter igenom glaset utan även kvinnornas retningsskydd. Freud framhärskade i sin tro att själslivet hade sin specifika anatomi, samtidigt som han tillmätte kulturen, Eros och Thanatos stor del i ödeläggelsen av det mänskliga psyket. I psykoanalysen har ryttarens harnesk internaliserats - liksom i övrigt hela slagfältet - och fältherrens motiv och strategier finns inte nedtecknade på någon karta. Därför blev det viktigt för Freud att låna in metaforer och bilder från litteratur- och kulturhistorien med vilka han konstruerade modeller över det mänskliga själslivet; det mest tydliga exemplet hämtades till exempel från arkeologin. En annan vanligt förekommande metafor för drömmar och begär hämtades från havet och dess mörka djup. Såsom den chilensk-amerikanska essäisten Celeste Olalquiaga har visat, upprättades det under andra hälften av 1800-talet en topografi över det undermedvetna med hjälp av undervattensregionernas sällsamma värld. På de stora världsutställningarna blev det möjligt för en större allmänhet att stifta bekantskap med havets flora och fauna. Jättelika akvarier som rymde tusentals liter vatten, kunde visa upp

fantastiska scenerier där exotiska fiskar simmade bland skeppsvrak och mekaniska modeller av sjöjungfruar. ”Snarare än en plats i egen rätt”, skriver Olalquiaga, ”sågs undervattensregionen som en fabulös iscensättning där mänskliga dramer konstant spelades upp”.³⁰ I ljuset av detta kan vi även tolka akvarieolyckan som den chockverkan som inträffar då det sjunkna landskap i vilket medvetandets frånsida gjorts visuellt överblickbar, plötsligt dränker människan och hennes kultur.

Noter

¹ I sin klassiska undersökning om det sublima tillmäter Edmund Burke skrällen stor betydelse för framkallandet av sublima intryck; ”En vidsträckt slätt är knappast något medelmåttigt begrepp; vyn av en sådan slätt kan likna utsikten över en ocean. Men kan den någonsin fylla sinnet med samma känslor som oceanen själv? Detta har flera skäl, men intet av dem väger tyngre än det att oceanen inte är litet skräckinjagande. Skräckkänslan är verkligen det, som direkt eller indirekt styr det sublima”. (översättningen lämnar en del i övrigt att önska. Oceanen är alltså enligt Burke mycket skräckinjagande) Burke; *Filosofisk undersökning av ursprunget till våra begrepp om det Sublima och det Sköna*, övers. Per Dahl, s. 92, Stockholm 1995.

² E. Hellquist; *Etymologisk ordbok*, Lund 1929-30

³ *Svenska Akademiens ordbok över svenska språket*, Lund 1925.

⁴ A. Furetière; *Dictionnaire Universel*, 1690, här i faksimil 1978.

⁵ *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences...*, 1751-1780, här faksimil, Stuttgart 1966.

⁶ G. Dalin; *Främmande ord i svenska språket*, Sthlm 1871.

⁷ *Nordisk familjebok*; Sthlm 1907.

⁸ *Meyers Enzyklopädisches Lexikon* (1971), *Larousse* (1982).

⁹ Nadar; *Quand j'étais photographe*, s. 14, utkom först 1900, här Paris 1998.

¹⁰ Charles Baudelaire; ”Salon de 1859”, i *Curiosités Esthétiques*, *Oeuvres Complètes* II, s. 259, Paris u.å.

¹¹ Baudelaire, aa, s. 258.

- ¹² Hugo Friedrich; *Die struktur der modernen Lyrik*, 1956, här i dansk översättning av Paul Nakskov, s. 28, Århus 1987.
- ¹³ Baudelaire; "Le peintre de la vie moderne", i *L'Art Romantique*, Oeuvre Complètes I, s. 54-55, Paris u.å.
- ¹⁴ Baudelaire, aa, s. 69.
- ¹⁵ Baudelaire; *Det ondas blommor*, övers. Ingvar Björkeson, s. 28, 42, 55, 59, 75, 82, Sthlm 1986.
- ¹⁶ Baudelaire, aa, s. 62.
- ¹⁷ se Burke t. ex. s. 203 "Varje variation hos ett föremål är dessutom ett vilotillfälle för synorganen, och sådana pauser förhindrar den starka känslan som krävs för att frambringa det sublima".
- ¹⁸ E.A. Poe; "Morden vid rue Morgue", i *Sällsamma historier* 1, övers. Bertel Gripenberg, s. 281-282, Helsingfors 1929.
- ¹⁹ Baudelaire, aa, s. 151.
- ²⁰ Paolo Mantegazza; *Vårt nervösa århundrade*, övers. Erik Thyselius, s. 75, Stockholm 1888.
- ²¹ Mantegazza, aa, s. 77.
- ²² se Wolfgang Schivelbusch; *Järnvägsresandets historia*, övers. Gunnar Sandin, Stockholm 1984.
- ²³ Schivelbusch, aa, s. 116.
- ²⁴ Modris Eksteins; *Rites of Spring*, s. 229, London ?.
- ²⁵ Sigmund Freud; "Memorandum on the electrical treatment of war neurotics" i *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, översättning och red. James Strachey, s. 212, London 1955.
- ²⁶ ibid. För en genderdiskussion om granatchocken och konstruktionen av en manlig hysteri se Elaine Showalter "Hysteria, feminism, and gender" i *Hysteria beyond Freud*, California 1993.
- ²⁷ Virginia Woolf; *Mrs Dalloway*, övers. Else Lundgren, s. 99, Norge 1991.
- ²⁸ *Mrs Dalloway*, s. 76.
- ²⁹ Sigmund Freud; *Bortom lustprincipen*, övers. Ola Andersson, s. 42, Borås 1995.
- ³⁰ Celeste Olalquiaga; *The Artificial Kingdom*. A Treasury of the Kitsch Experience, s. 165, London 1999.

Den osänkbara myten om Titanic

Svante Nordin

En dikt av Karl Asplund blev på sin tid ofantligt populär, under decennier ständigt reproducerad i lyrikurval och skoltantologier och ett givet deklamationsnummer i olika sammanhang. Den blev i själva verket denne produktive och långlivade lyrikers enda verkligt kända dikt. Den hette "Hjältarna" och några strofer lyder:

*De buro ej kaskar och vapenrock,
ej blänkande stål i hand,
men de dogo dock i en sluten flock
för sitt folk och sitt fädernesland.*

*Deras folk var bara en mänsklighet.
Deras land var bara en värld.
Deras yrke och namn är det ingen som vet.
Det var oå Titanics färd.*

*Det var som en underlig, osann syn
för en feberyrande blick,
när ensam under den kvällsgrå skyn
Titanic till botten gick.*

*Den vände upp som en sårad val
sin blanka, stålgrå buk.
Snart lågo blott båtarna små som skal
på havets oändliga duk.*

*Och en var pressad av lasten för hårt
av det fattiga liv som var kvar
förskrämt och förvirrat. Den hade det svårt
i den grova sjön att gå klar.*

*Och männens kinder blevo som lärft,
och kvinnorna kvävde gråten,
när styrmannens röst ljöd kort och kärvt:
"Några måste lämna båten."*

*Då reste sig tre. Det var enkelt folk.
Det var karlar från tredje klass
med kantiga drag och med mödans solk
på sin tarvliga resestass.*

*De nickade buttert: "All right", de tre,
och stego så lungt överbord.
Men ingen i båten vågade se,
och ingen sade ett ord.*

*Deras folk var det stoltaste folk en värld
med vördnad att nämna vet,
de namnlösa tre från Titanics färd,
deras folk var en mänsklighet.*

Asplunds "Hjältarna" handlar sålunda, åtminstone till det yttre, om Titanics undergång, den mest berömda av alla fartygskatastrofer. Det kan emellertid konstateras att diktens återgivande av olycksförloppet på flera punkter är felaktigt.

Det heter i dikten att Titanic gick till botten "ensam under den kvällsgrå skyn". Titanicolyckan inträffade emellertid på natten. Klockan 23.40, söndagen den 14 april 1912, kolliderade Titanic med ett isberg under sin jungfruresa från Southhamptom till New York. Hon sjönk två timmar och fyrtio minuter senare. Hon vände

inte upp "sina blanka, stålgrå buk" som en sårad val. Fartyget sjönk vertikalt med fören före. Det rådde vid tillfället ingen grov sjö utan var kav lungt. Livbåtarna var inte överfulla utan i flera fall bara halvfulla. Någon sådan episod som den Asplunds dikt berättar om finns inte återgiven i de omfattande förhör med de överlevande som ägde rum efter katastrofen. Däremot fanns något liknande med bland de mer eller mindre fantasifulla berättelser som i stor omfattning gavs spridning i pressen. I Kristianstads Läns Tidning (24.4.1912) och förmodligen andra tidningar återgavs exempelvis ett vittnesmål från tre fransmän som varit med på Titanic: "Scener af rörande sjelfuppooffring utspelades. En båt var överfull. Båtsmannen sade:

— Några måste lämna båten!

Då störtade sig tre engelsmän i vågorna med det korta ropet:

— All right!"

Asplunds dikt skrevs flera år efter Titanics undergång. Detaljerna i olycksförloppet hade då glömts bort. Men legenden och de dramatiska episoderna — verkliga eller uppdiktade — levde kvar.

Verklighetens Titanicolucky var en ohygglig katastrof där 1522 människor drunknade. Men olyckans faktiska omfattning kan inte förklara varför just denna bland alla fartygskatastrofer fortfarande snart nittio år senare i så hög grad sysselsätter vår kollektiva fantasi och ger upphov till filmer, böcker, teveprogram, musicals, sånger, fanclubs i en aldrig sinande ström. På ett unikt sätt gav Titanic upphov till legend. Legendskapandet påbörjades omedelbart efter katastrofen och har sedan dess aldrig avstannat. Liksom Odysseus skepp, Charons båt eller den flygande holländarens fartyg har Titanic kommit att besegla mytens vatten. Den ursprungliga verkligheten har omvandlats av fantasin, symbolen har visat sig ha starkare kraft än empirin. Inte ens den dramatiska återupptäckten 1985 av Titanics vrak på havsbotten kunde ändra på detta. Ett sjunket fartyg är, nästan definitionsmässigt, legend snarare än verklighet.

Vad handlar då Asplunds dikt om? Den ingick 1919 i en samlingen Hjältarna som följaktligen hämtade sin titel just från denna

dikt. Diktsamlingen utkom således strax efter första världskriget och handlar i sin helhet om detta. Tendensen är riktad mot kriget i en närmast pacifistisk anda. Skyttegravarnas helvete och krigets fassansfulla meningslöshet utmålas i dikt efter dikt. Om detta handlar även "Hjältarna", men på ett sätt som är mera verkningsfullt därför att det bara är indirekt. Hjältarna i denna dikt bär inte kaskar och vapenrock, inte vapen i hand. Men eftersom det explicit framhålls att de inte gör det är världskriget — som bröt ut mer än två år efter Titanicolyckan — ändå närvarande. Diktens sens moral är också tydligt formulerad. Titanics hjältar dog för ett större folk och ett större land än världskrigets soldater. De förtjänade i högre grad än dessa beteckningen hjältar.

I Asplunds dikt blir Titanics undergång på detta sätt en parallell, kanske ett förebud, till den andra och mycket större katastrof som inträffade några år senare, världskrigets. Detaljerna kring Titanic har blivit oväsentliga, intrycken från senare, än mer dramatiska händelser har lagrats över fartygsolyckan.

Men Asplunds tolkning av Titanickatastrofens symboliska innebörd är inte den enda. I själva verket uppstod så gott som genast en tävlan om att dra sens moralen ur olyckan. Den tycktes omedelbart betyda något mer än det den var i sig. Den blev ett tema för predikstolarna och för den politiska agitationen. Den tolkades i populära sånger och berättelser som sinnebild för än det ena, än det andra. På så vis handlar Titaniclegenden om vår fascination inför undergång och katastrof och om vår önskan att ge händelseförlopp av detta slag en "djupare" moralisk, kulturell eller metafysisk innebörd. Vi söker ansvariga, vi letar efter hjältar och skurkar. En serie tillfälligheter tillfredsställer oss inte. Vi vill ha en moralitet.

I Titanics fall var händelsen i sig tillräckligt ohygglig för att omedelbart fånga en världs uppmärksamhet och för att kräva svar på frågan om ansvaret. Det enklaste svaret på denna fråga — att ansvaret låg hos kapten Edward J. Smith som hållit för hög fart och inte tagit hänsyn till varningar om isberg — tillfredställde ingen.

Smith hade nämligen rättat sig efter sitt skrås hederskodex och följt fartyget i djupet. Att lägga skulden hps den som dött en heroisk död är inte möjligt, alldeles oberoende av de faktiska omständigheterna. Hellre placerade man den då hos White Starlinjen och Titanics rederi. Snart uppstod legenden att representanter för redariet som varit med vid fartygets jungfruresa skulle ha tvingat kaptenen att hålla för hög fart för att slå hastighetsrekordet för resor över Atlanten. Något stöd för denna version gav sjöförhören inte, men den hade en behaglig antiplutokratisk och antikapitalistisk tendens som gjorde att den bet sig fast och vann spridd tilltro:

*Och Vita Stjärnlinjens direktör
Var med på båten, sa': "bara kör!"
I båtens väg dock ett isberg låg,
som gjorde slut på dess djärfva tåg.*

Så hette det i en populär visa från tiden, sångbar till melodin av "Den blomsterprydda gondolen gled".

Debatten om förhållandet mellan könen hade åtskilligt att hämta från Titanicolyckan. Principen "Kvinnor och barn först!" hade i betydande utsträckning iakttagits vid fördelandet av platser i livbåtarna. Proportionsvis betydligt fler kvinnor än män räddades. Samtidigt hade idén att män borde placeras i båtarna först när alla kvinnor satts i säkerhet bidragit till det kaos som rådde kring livbåtarna och som resulterade i att de ofta fylldes bara till hälften. I mytbildningen kring Titanic kunde dessa chevalereska attityder tolkas i såväl antifeministisk som feministisk riktning. Visade det sig inte när det kom till kritan att kvinnorna drog nytta av olikheterna mellan könen, undrade suffragetrörelsens motståndare. Hade inte i detta fall "boats for women" visat sig viktigare än "votes for women"? Feministerna å sin sida hävdade att en Titanicolycka aldrig kunnat ske om kvinnorna haft rösträtt. Kvinnorna skulle då med sina vårdande instinkter ha framtvingat sjösäkerhetsbestämmelser som skulle ha omöjliggjort stora olyckor till sjöss.

Men också själva principen "Kvinnorna först!" ifrågasattes. En kvinnosakskvinna som svenska Else Kleen menade i Stockholms Dagblad (7.5.1912) att när kvinnorna i övrigt fordrade sin rättmätiga plats vid männens sida borde de också kräva den aktning som ger dem rätt och plikt att dö, när döden är det värdigaste.

Frågor av raskaraktär kom naturligtvis också på tapeten. I Storbritannien och USA ansågs allmänt att besättningens och passage-rarnas hjältemod på Titanic var ett bevis för den anglo-saxiska rasens överlägsenhet. Personer som i anekdotfloran kring katastrofen uppgavs ha försökt smyga sig ombord på livbåtarna förklädda till kvinnor avslöjades regelbundet som italienare.

En tolkning av olyckan — och en med särskilt apokalyptiska övertoner — blev dock snart den dominerande. Titanics öde fick symbolisera den västerländska civilisationens undergång, vare sig denna nu sågs som oundviklig eller bara som en hotande möjlighet. Utbrottet av världskriget några år senare gav naturligtvis ökad trovärdighet åt den tolkningen. Titanic stod enligt denna interpretation för Västerlandets hybris, dess illusoriska tilltro till sin teknik och sitt civilisatoriska raffinemang. Idén om Titanics "osänkbarhet" (eller åtminstone svårsänkbarhet), det sinnrika systemet med ett system av vattentäta skott, avsaknaden av tillräcklig mängd livbåtar, orkestern som fortsatte att spela in i det sista, allt detta blev till fantasieggande metaforer för en kultur som aningslöst styr mot katastrofen.

En variant av den kulturkritiska tolkningen framfördes för övrigt av Walter Lord, författaren till den mest kända av böcker om Titanic, *A Night to Remember* från 1955. Enligt honom inledde katastrofen en ny epok i Västerlandets medvetande, en epok av osäkerhet:

"Om det var en läxa, så nog hade den sin verkan — människorna har sedan dess aldrig varit säkra på någonting.

Den ändlösa raden av besvikelser som har följt kan naturligtvis inte tillskrivas Titanic men hon gav den första stöten. Före Titanic var allting lugnt. Efteråt blev allting förvirring. Det är därför Titanic-

katastrofen för alla som levde vid den tiden mer än någon annan enstaka händelse markerar slutet på den gamla tiden och början till en ny, ostadig epok.”

Varför hade Titanicoluckykan mer än andra jämförbara stor-katastrofer denna legendkvalitet? Varför tillhandahöll just den det stoff som myter görs av? En jämförelse med den för oss mer aktu-ella Estoniaoluckykan kan kanske ge något av svaret.

Estoniaoluckykan skördade inte mer än hälften så många döds-offer som Titanicoluckykan. Men det är fråga om jämförbara storleks-dimensioner. Ändå finns det ingenting som talar för att Estonia kommer att ge upphov till en motsvarande legendbildning. Varför?

Två omständigheter faller genast i ögonen. Titanic trafikerade en rutt mellan den moderna kulturens två främsta mytskapande länder, Storbritannien och USA. Estonia gick mellan två perifera länder, Estland och Sverige. Titanic gick under på en huvud-skådeplats, Estonia på en sidoscen. Många svenskar fanns för öv-rigt ombord även på Titanic, men inga legender spanns om dem. Vidare hade Titans resa en glamourkaraktär som Estonias sak-nade. Den var en jungfruresa, de rika förnäma och berömda hade bokat biljett. Där fanns mångmiljonärer som JJ Astor, Benjamin Guggenheim, Henry Sleeper Harper, societetslejon som Lord och Lady Cosmo Duff Gordon, pressberömdheter som W. T. Stead. Passagerarlistan upptog namn som tillsammans beräknades vara värda 250 miljoner dollar.

Men minst lika viktig är skillnaden i förlopp. Estonia sjönk på några minuter, Titanic fick två timmar och fyrtio minuter på sig att gå under. Bara Titanic fick sålunda den tid som behövs för ett drama. Hjältomod och feghet, intelligens och dumhet, egoism och själv-uppoffring, skilda attityder till döden och räddningen, kunde ut-vecklas i Titanicförloppets långsamhet.

Vad betydde så slutligen Titanickatastrofen? År 1898 utkom en novell med titeln Futility (“Gagnlöshet”), skriven av Morgan Robertson, en pensionerad officer i handelsflottan. Den handlade om en fabulös atlantångare, den största som någonsin byggts. Den

hade ett displacement på 70 000 ton, en längd på 800 fot, en topphastighet på 24.25 knop, ett antal livbåtar av 24, ett passagerarantal på omkring 3000. Motsvarande siffror för Titanic var 60 000 ton, 882 fot, 24-25 knop, 20 livbåtar, omkring 3000 personer. Båten i novellen förde med sig en passagerarlast av rika och självbelåtna människor, fullt förvissade om fartygets osänkbarhet. Den kolliderade med ett isberg en kall aprilnatt och gick till botten med större delen av de ombordvarande. Fartyget i Robertsons novell bar namnet Titan.

Vilka slutsatser bör man dra av den förutseende novellen? Kanske bara att Titanicolyckan som symbol och varning var onödig. Tolkningsmönstret fanns där redan till hands mer än tio år tidigare. Figuren hybris-nemesis och föreställningen om den alltför självbelåtna civilisationens ödesbestämda undergång behövde inte Titanic för att utlösas. Men när Titans katastrof väl inträffade bevarades den i det kollektiva minnet, konserverad i ett bad av redan förefintliga arketyper. Där vilar detta minne lika säkert som Titanic själv på oceanens botten.

Litteratur:

Biel, Steven Down With the Old Canoe. A Cultural History of the Titanic Disaster New York & London 1997

Davie, Michael Titanic. Katastrofen som förändrade en värld övers. av Monica Löfström Stockholm 1986

Lord, Walter En natt att minnas. Titans undergång övers. av Sten Sternberg Stockholm 1972.

Myten, undergången och framtidens historia

Håkan Håkansson

Medan millenniet obevekligt gick mot sitt slut tycktes det förflutna utöva en allt starkare lockelse och fascination. I biosalongerna försjönk vi drömskt i färgsprakande historiska dramer och i bestsellerlistorna trängdes romaner som nostalgiskt blickade tillbaka mot det förgångna som mot en tid då tillvarons konturer var skarpare och möjligheterna till synes oändliga.

Det var emellertid inte så mycket historien som lockade oss, som myten. Medan historien i all sin komplexa verklighet oftast ställer oss inför det obekanta och främmande är myten en källa där vi söker det universella och allmänmänskliga. Det är i mytens värld vi finner våra eviga teman och återkommande frågor; det är i mytens skepnad som det förflutna kan skänka oss igenkännandets tröst och förvisning.

Det är därför knappast förvånande att den historia som skildras på bioduken och i skönlitteraturen ofta antar mytens drag. Hur noggrant och korrekt *Titanics* haveri än rekonstruerats framträder det i filmens värld som en metafor för kärlekens förlossande kraft och den oundvikliga undergång som följer vår naiva tilltro till teknologins makt över naturen. Det förflutna mytologiseras för att tjäna som en spegel av vår egen tids föreställningar och stämningar.

Kanske var det en allmän känsla av att leva vid epokens rand som gav just undergångens myter nytt liv vid millenniets slut. Berättelserna om Atlantis, om Syndafloden och indianernas profetior om världarnas slut och civilisationens undergång väcker idag ett

intresse som aldrig förr. För många människor tycks myten om det förflutnas katastrofer vara lika mycket en källa till hopp som till förvisning.

Det är emellertid inte bara i populärkulturens värld som känslan av förestående undergång och tilltron till mytens levnadsstyrka gör sig påmind. På senare år har såväl myten som undergången blivit återkommande teman också när man på statlig nivå diskuterat framtidens historia — de konsekvenser som vår tids livsföring kommer att ha för eftervärlden.

Diskussionen har framförallt handlat om hur vi ska hantera de mängder radioaktivt avfall som våra kärnkraftreaktorer producerar, mängder som idag kan uppgå till 20000 ton om året världen över.¹ Frågan man börjat ställa sig är hur det är möjligt att förvara avfallet så säkert att efterkommande generationer inte löper risken att komma i kontakt med det, av misstag, slump eller missriktad nyfikenhet. Problemet är minst sagt brydsamt med tanke på att det radioaktiva avfallet kan ha dödliga effekter under de kommande tiotusen åren, en tidsrymd som innefattar närmare 300 generationer och är avsevärt längre än den som förflutit sedan den mänskliga högkulturen tog sin början. Under de knappa sjutusen år som mänskligheten ägnat sig åt att utveckla teknologi och bygga städer har åtskilliga civilisationer blomstrat, dött och fallit i glömska. Att vår kultur under en sådan väldig tidsperiod kommer att genomgå djupgående förändringar och kanske också omstörtande kataklysmers framstår inte bara som möjligt utan också sannolikt.

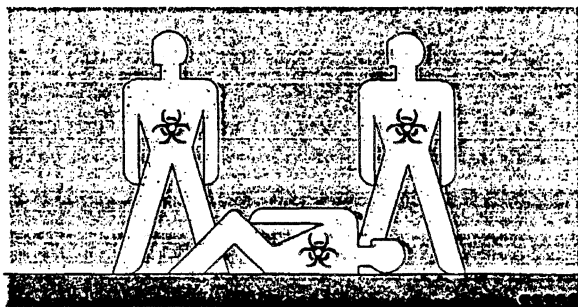
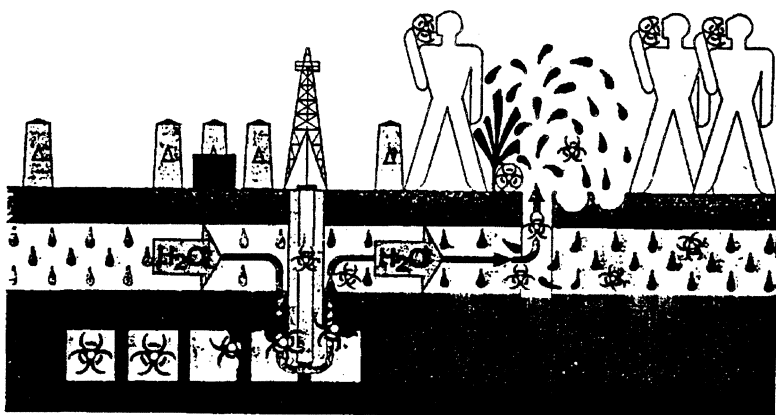
Att civilisationens undergång utgör ett tänkbart scenario även för de som planerar energiteknikens framtid framgår av en mängd utredningar och konferenser som hållits de senaste åren. Vid en nordisk konferens i Oslo 1991, arrangerad på initiativ av svenska Statens Strålskyddsinstitut, poängterades att de kommande tio årtusenden inte bara kommer att innefatta nya istider som effektivt kommer att utplåna det mesta av vår materiella kultur. Man hänvisade också till tredje världens befolkningsproblem och de ekologiska katastrofer som är att vänta: "Allvarliga bakslag mot civilisa-

tionen som har sin grund i mänskligt skapade såväl som naturliga katastrofer måste med säkerhet väntas under en tidsperiod på många tusen år.”²

Frågan är hur man med detta scenario i tankarna ska kunna förmedla en varning till framtida generationer som förhindrar att de av misstag kommer i kontakt med vårt efterlämnade avfall. Att markera förvaringsplatserna med skrivna varningsmeddelanden framstår som tämligen fåfängt eftersom språk förutsätter en kulturell kontinuitet för att vara begripligt och ofta är det första som förändras i samband med kulturella omvälvningar. Ett exempel är de egyptiska hieroglyferna som bara några få århundraden efter faraoväldets sammanbrott hade reducerats till meningslösa symboler. När de slutligen dechiffrerades närmare 3000 år senare var detta dessutom helt beroende av upptäckten av en flerspråkig inskription på vilken samma text fanns ingraverad på olika språk, inklusive grekiska. Utan en liknande brygga till ett redan känt språk är förståelsen av ett främmande språk i princip omöjlig.

Inte heller bildspråket vore speciellt användbart som förmedlingsform. Den uppsjö av tolkningsförslag som omger forntida bildframställningar som sydamerikanska inskriptioner och nordiska hällristningar visar att bildspråket lika lite som skiftspråket är ett universellt språk. Precis som skriften bygger bildens betydelse på kulturbundna konventioner och kräver en djupgående kännedom om kulturens föreställningsvärld för att vara begriplig.³

De försök som gjorts att konstruera illustrationer som varnar framtida besökare vid avfallsanläggningarna framstår lätt som en smula naiva och valhänta i sin tillit till vår egen tids uttrycksformer. I William M. Hewitts bildserie visas i diagrammatisk form hur borrhningar kan frigöra radioaktiva ämnen som förs upp genom vattnet och blir en del av våra födoämnen. Det krävs knappast någon påfallande fantasirikedom för att föreställa sig hur framtida generationer, oförtrogna med vår tids framställningsformer — genomskärningsperspektiv, stilerade symboler och kemiska beteckningar — men lika övertygade om sin egen epoks överlägsenhet

som vi, skulle kunna tolka bilderna som en slags primitiv fruktbarskild vid flodstranden i vilken man festar på krabbliknande djur och vilar sig.⁴

När semiotikern Thomas A. Sebeok i början av 80-talet fick i uppdrag av amerikanska regeringen att utreda vilka möjligheter det finns att förmedla en kunskap om våra nukleära avfallsanläggningar till en avlägsen framtid underströk han att användandet av såväl skriftliga arkiv som olika bildformer förutsätter en obruten kulturell kontinuitet.⁵ Dilemmat kvarstår även om man tänker sig att varje generation uppdaterar arkiven i enlighet med sin egen tids språkliga och vetenskapliga normer.

Sebeoks slutsats var att det enda som kan överbrygga de tio årtusenden som det nukleära avfallet kräver är den muntliga tradi-

tionen; en tradition som inte bygger på en ordagrann upprepning av budskapet utan har formen av en slags myt som oavsett sitt aktuella uttryck får människor att undvika vissa platser. Genom en "artificiellt skapad och framdriven ritual-och-legend" skulle man kunna skapa en form av tabuföreställningar som håller kommande generationer borta från skadliga områden, trots att de inte äger kunskap om de verkliga skälen till sin rädsla — "i grund och botten skulle skälet vara ackumulerad vidskeplighet som fick dem att undvika ett speciellt område permanent". Enligt Sebeoks förslag skulle dessa konstruerade myter hållas vid liv genom att de återberättades vid en årligen hållen ritual, iscensatt under ledning av vad han kallar för ett "Atomprästerskap" — "Atomic Priesthood" — som skulle utgöra en begränsad elit vars främsta uppgift skulle vara att förvalta kunskapen om de tabubelagda platserna.⁶

Sebeoks förslag kan förefalla både fantasifullt och långsökt men tankegången har på fullt allvar diskuterats även i nordiska sammanhang. Vid Oslo-konferensen i början av 90-talet ägnades en stor del av diskussionen åt att debattera möjligheterna att "internalisera" speciella attityder i framtida generationer. Som en av deltagarna påpekade hör det knappast till vanligheterna att vi lyder på bud och varningar från andra kultursfärer än vår egen och ett aldrig så välformulerat budskap skulle förmodligen egga våra efterkommandes nyfikenhet mer än det avråder dem. Istället borde vi inrikta oss på att skapa normer och attityder som verkar på ett närmast omedvetet plan. En annan deltagare pekade på religionens stora förmåga att skapa och bevara kraftfulla symboler och föreslog att man med en kombination av mytskapande och religion skulle kunna driva fram bindande normer som hindrade människor från att söka kontakt med vårt nukleära avfall:

"Det är mitt förslag att den enda möjliga vägen att påverka mänskligt agerande i en ytterst avlägsen framtid går genom religionen. Man måste närma sig världsreligionernas ledande kretsar och övertyga dem om att vi har plikten att varna våra avlägsna efterkommande för de dödliga faror vi skapar i miljön. Varnings-

symbolerna måste inlemmas som en uppsättning heliga symboler i varje religion. Tvånget att söka information och agera i enlighet med den måste införlivas med deras centrala trossatser.”⁷

Kanske är det ett tidens tecken att inte ens teknikens talesmän längre ser framtiden i ljuset av en obruten utveckling och ett ohejdat framåtskridande. Som så många andra kalkylerar man istället medvetet med en förestående apokalyps, en apokalyps som inbegriper kulturens sammanbrott, språkets upplösning och kunskapens utdöende.

Kanske är det också ett tidens tecken att vi nu vänder oss mot myten och religionen för att avvärja de hot vi själva frambringat mot vår framtid. Paradoxalt nog har den gryende insikten om våra handlingars konsekvenser emellertid inte nämnvärt förändrat vår självbild. När vår kortsiktiga rationalitet visar sig ohållbar är det inte de troendes ödmjuka roll vi axlar, utan rollen som framtidens gudar och profeter, skapare av morgondagens myter och religioner.

*

Speciellt tack till Per Ole Nielsen, deltagare vid Oslo-konferensen 1991, för att avsevärt ha underlättat arbetet med att finna svårtillgänglig litteratur.

Litteratur

Bull, Malcolm (ed.). *Apocalypse Theory and the Ends of the World*. Oxford: Blackwell, 1995.

Givens, David B. "From Here to Eternity: Communicating with the Distant Future". *Et cetera*, summer 1982, s. 159-179.

Jensen, Mikael. *Conservation and Retrieval of Information – Elements of a Strategy to Inform Future Societies about Nuclear Waste Repositories*. Final Report of the Nordic Nuclear Safety Research Project KAN – 1.3. (Nordiske Seminar- og Arbejdsrapporter 1993:596).

Schreiber, Jürgen. "Die Unendliche Geschichte". *Natur* 3, 1985, s. 28-32.

Sebeok, Thomas A. "Pandora's Box – Why and How to Communicate 10 000 Years into the Future." *General Semantics Bulletin* 49, 1982, s. 23-45.

Sebeok, Thomas A. *Communication Measures to Bridge Ten Millenia*. Technical Report, BMI/ONWI-532, prepared for Office of Nuclear Waste Isolation Battelle Memorial Institute, april 1984.

Transmittal of Information Over Extremely Long Periods of Time. Proceeding from a Conference arranged by Scandpower AS under contract from the Swedish Radiation Protection Institute (SSI) in Oslo 1991, prepared by P. O. Nielsen. ScP Project No. 21.20.05 (1992).

Noter

¹ Enligt muntlig uppgift från Mikael Jensen vid Statens Strålskyddsinstitut.

² *Transmittal of Information Over Extremely Long Periods of Time*, P. O. Nielsen summering, s. 15: "Serious set-backs of civilization as a result of man-made as well as natural catastrophes must certainly be expected in a time span of many thousands of years."

³ För en översiktlig redogörelse av forntida framställningsformer och de tolkningssvårigheter de inbegriper, se Givens, "From Here to Eternity: Communicating with the Distant Future".

⁴ För en diskussion av Hewitts illustrationer, se Schreiber, "Die Unendliche Geschichte".

⁵ Sebeok, *Communication Measures to Bridge Ten Millenia* (Technical Report, BMI/ONWI-532, prepared for Office of Nuclear Waste Isolation Battelle Memorial Institute, april 1984). Denna tekniska rapport är i det närmaste identisk med essän "Pandora's Box – Why and How to Communicate 10 000 Years into the Future." Eftersom essän är lättare tillgänglig har jag valt att citera ur denna.

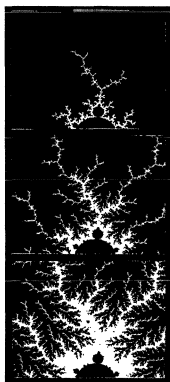
⁶ Sebeok, "Pandora's Box – Why and How to Communicate 10 000 Years into the Future", s. 37: "artificially created and nurtured ritual-and-legend." / "essentially, the reason would be accumulated superstition to shun a certain area permanently."

⁷ *Transmittal of Information Over Extremely Long Periods of Time*, Knut S. Selmers bidrag, s. 3-4: "It is my suggestion that the only possible way to influence human activity in a very distant goes through religion. One must approach the leading circles of the great world religions, and persuade them that we are under an obligation to warn our distant descendants of the deadly dangers which we are creating in the environment. The danger symbols must be included in the set of holy symbols of each religion. The obligation to seek information and act upon it must be embodied in the central axioms."

Kaos

Nyordning för oordningen

Stefan Stenudd

*"På senare tid har det skrivits en hel del slarvigt om kaos. Från att ha varit ett namn på ett tekniskt fenomen i icke-linjär mekanik har det förvrängts till ett allt innefattande uttryck för varje slags verklig eller skenbar komplexitet eller osäkerhet."*¹

Ovanstående förfärliga historielöshet har formulerats av den amerikanske Nobelpristagaren i fysik Murray Gell-Mann, i hans bok *Kvarken och jaguaren* från 1994 om den moderna fysikens svindlande kosmologiska perspektiv. Borta är plötsligt ett par tusen år av begreppets historia, sedan det myntades av de gamla grekerna. Luckan fylls visserligen någorlunda – närmast motvilligt – längre ner på samma boksida:

*Naturligtvis kan man hävda att ord som "kaos" och "energi" är äldre än deras tekniska innebörd, men det är just den tekniska innebörden som förvrängs, inte ordens ursprungliga mening."*²

Den märkliga själv motsägelsen understryker endast åter hur begreppet så att säga kidnappats – det faller inte Gell-Mann in att den tekniska användningens avvikelse från den ursprungliga me-

ningen också är en förvrängning. Här skymtar ett närmast kanoniskt förhållande till naturvetenskaplig språkbildning: när en term givits en vetenskaplig definition ersätter denna med automatik eventuella föregående betydelser, som om den nya användningen vore sannare – ord är vilsna, missvisande, intill dess de givits ett naturvetenskapligt värde.

En så fundamentalistisk syn avslöjar förstås inte encyklopedierna, som dock i sin textmängd understryker hur naturvetenskaperna erövrat begreppet. *Nationalencyclopedin* ger 1993 under uppslagsordet kaos två definitioner, dels den antika med världens mörka uttillstånd på 18 rader, dels det naturvetenskapliga användandet på 23 rader – och direkt därefter presenteras som eget uppslagsord kaologi, en nybildad term för den senare användningen av begreppet, i en text som ges näranog en hel boksidas tre spalter.³ *The New Encyclopaedia Britannica* har året innan samma uppdelning i två betydelser, där den antika grekiska stavas med versal begynnelsebokstav och får 24 rader, medan den vetenskapliga termen skrivs gement och presenteras på 65 rader. Termen kaologi (eng. chaology) förekommer inte.⁴

Som ett även till sin mediala form modernt exempel kan nämnas *Focus* uppslagsverk på CD från 1996, där termen kaos noga räknat ges tre betydelser: det grekiska uttillståndet som känns igen från NE och *Encyclopaedia Britannica*, den därefter framvuxna användningen av termen som en beteckning för "ett oordnat förvirrat tillstånd överhuvudtaget", samt den moderna fysikens definition. De två förra användningarna får knappa sex rader och den fysiska dryga 17 rader. Dessutom får uppslagsordet kaosforskning två hela spalter.⁵

Redan en kort återresa i tiden ger helt annat resultat. Exempelvis beskriver Bra Böckers gröna lexikon 1986 kaos på fyra rader enligt den första och andra användningen i *Focus* och inget nämns om fysiken, medan begreppet kaotiska system med eget uppslagsord förklaras på nio rader som den sorts operiodiska rörelse exempelvis vätskor i hög temperatur beskriver.⁶ Också Svensk Uppslags-

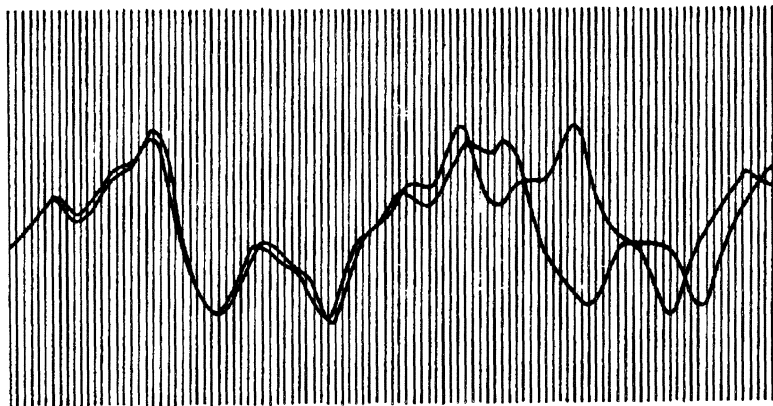
bok beskriver 1950 de två betydelserna från Focus, på drygt fyra rader, samt som eget uppslagsord kaotisk i enlighet med Focus andra definition på dryga raden.⁷ *Nordisk Familjebok* 1910 nämner också kaotisk med samma definition, och lundaprofessorn A.M. Alexandersson beskriver på 15 rader kaos enligt de två definitionerna Focus och SvU nämner – här med noga betoning av det grekiska uttillståndet, vilket i likhet med flera andra svenska källor jämförs med det nordiska Ginnungagap.⁸ I första upplagan från 1884 är båda texter desamma, med undantag för en enda rent språklig redigering i den senare upplagan.⁹

Vad gäller fysikens användning av begreppet uppträder för dess definition en förbryllande anomali. Kaos är – kortfattat – det fenomen som gör att vissa systems förändringar är oförutsägbara, även när de lyder under tämligen enkla naturlagar, för att extremt små skillnader i ingångsvärdena leder till omfattande skillnader i det följande. Dessa initialskillnader må vara så små att de idag betraktas som fullständigt oläsbara men det hindrar inte att dylika processer beskrivs som i grunden deterministiskt lagbundna – alltså, om man så vill, ordnade. Trots detta markeras med skärpa skillnaden mot den tidigare naturvetenskapliga synen att kaos – liksom exempelvis slump – skulle vara inget annat än gränsen för tidens analysinstruments noggrannhet. Sålunda säger NE kategoriskt:

*Man ansåg tidigare att kaotisk rörelse i deterministiska system uppfattades som kaotisk på grund av bristande kunskap om systemet. Man vet nu att denna syn är felaktig.*¹⁰

Encyclopaedia Britannica pekar däremot redan inledningsvis ut denna paradox och menar att en mer relevant term bör vara "deterministic chaos".¹¹ En matematisk dissektion av dylika system visar att exaktheten vid inledningsskedet ofta måste vara närmast oändlig för att det fortsatta förloppet ska kunna förutsägas – varför kaos råder i all mening utom den rent teoretiskt grundläggande, alltså snarast den betydelse som är Focus andra.

I naturvetenskaplig mening må det därför vara relevant att tala om dylika fenomen som exempel på kaos, medan det likafullt med-

för att man inom fysiken egentligen vägrar att tänka sig ett fullständigt kaos, en oordning som inte följer några lagar. Denna desarmering av begreppet kan – att döma av uppslagsverkens tendens – komma att beröva våra språk möjligheten att alls beskriva ett sådant tillstånd. Naturvetenskapen syns ovillig att medge något genuint kaos, enligt Focus andra definition, varför språket betvingas och inte heller tillåter det.

Den moderna fysikens användning av kaos begynte måhända med den amerikanske matematikern James Yorke på 70-talet, men startskottet för analyser av dylika oförutsägbara system var artikeln *Deterministic Nonperiodic Flow* från 1963 av meteorologen och matematikern Edward Lorenz, publicerad i volym 20 av *Journal of the Atmospheric Sciences*. Yorke, som gjorts uppmärksam på artikeln 1972, spred omkring sig fotostatkopior av den på Berkeley.¹² Lorenz hade redan 1960 börjat låta en dator simulera väderutveckling utifrån ett litet antal tämligen enkla lagar för termodynamik etcetera. Vintern 1961 startade han om datorns programvara vid en given punkt, där han råkat skriva fel ingångsvärden – med tre decimalers noggrannhet i stället för sex. Till sin förvåning fann han att dessa ytterst marginella skillnader mycket snart ledde till så omfattande väderförändringar i datorns simulation mot den förra – i övrigt identiska – programkörningen, att det kvickt blev

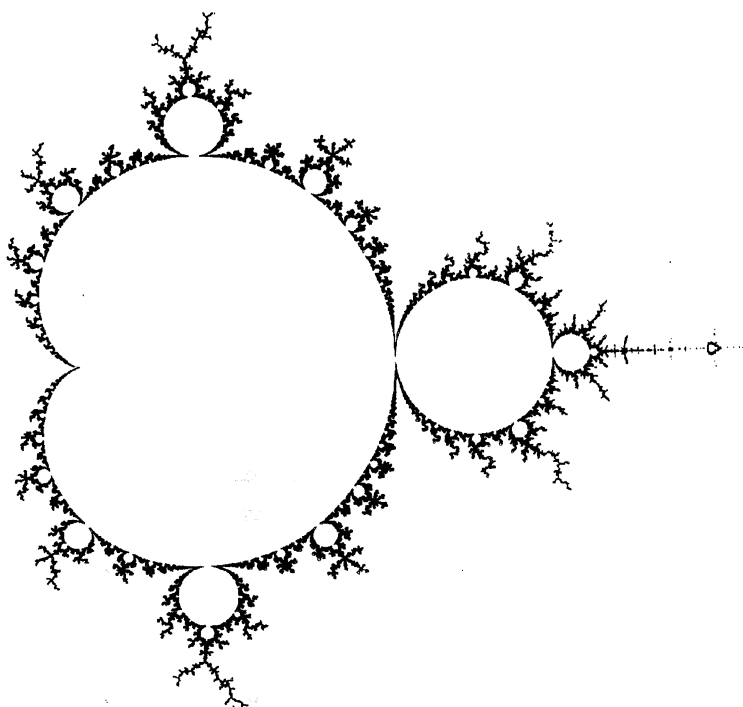
omöjligt att alls se deras likheter. Detta illustreras av hans eget diagram från 1961 ovan, där kurvorna representerar de båda vädermönstren, i början identiska men mycket snart helt olika.¹³

Lorenz konstaterade att vädret var av så delikat natur att ytterligt små skillnader i ingångsvärden snabbt ledde till avgörande skillnader i väderleken, vad han kallade en "butterfly effect", att en fjärils vingslag i ett hörn av världen kan leda till kolossalt oväder i ett annat. Redan första dagen han gjort denna upptäckt, insåg Lorenz att man måste ge upp tanken på exakt väderförutsägelse för längre perioder än blott några dagar – medan samtidens sakvetenskap vurmade för hoppet om att med datorteknik och mängder av noggranna mätningar kunna uttala sig alltmer exakt om vädret även över mycket långa perioder. Han förklarade själv: "We certainly hadn't been successful in doing that anyway and now we had an excuse."¹⁴

Lorenz fann samma fenomen uppträda i betydligt enklare system än det av tolv olika faktorer, som var hans grovt förenklade väder på datorn (moderna väderprocesser analyseras efter så många som 500.000 ekvationer) – det räckte med ett system av tre ekvationer, så länge dessa var icke-linjära – för att fjärilseffekten skulle uppträda.¹⁵ Hans artikel i ämnet, publicerad 1963, gick dock tämligen obemärkt förbi – i alla fall utanför meteorologernas led – fram till några år in på 1970-talet.

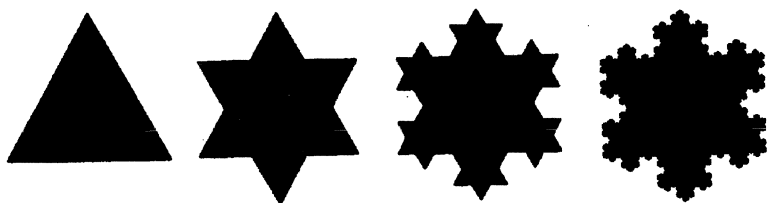
Av likvärdig betydelse för det moderna kaosbegreppet är matematikern Benoit Mandelbrot, som med hjälp av utrustningen på IBM, där han var anställd med tämligen löst definierade arbetsuppgifter, experimenterade med de grafiska modellerna för en sorts matematiska formler som ger ständiga upprepningar av de egna mönstren – av honom själv 1975 döpta till fraktaler, efter latinets adjektiv fractus, bruten.

Hans undersökning inleddes av de frågor han ställde sig då han blev varse att kurvorna för förändringar hos bomullspriset liknade varandra vare sig det gällde längre eller kortare perioder – daglig prisfluktuation liknade grafiskt den månatliga fluktuationen,

och så vidare, därmed likande ett avsnitt av en viss periods kurva i viss förstoring hela kurvan. Det brukar jämföras med en kustlinje, som vid varje förstoringsgrad uppvisar en allt större komplexitet, så att den ojämna linjen i minsta skalan är likartad den som finns vid den största skalan. Mandelbrots fraktaler är grafiska figurer tecknade utifrån dylik matematik och blev alltifrån hans publicering av *Fractals: Form, Chance and Dimension* 1977, samt dess utvidgade uppföljare *The Fractal Geometry of Nature* samma år, allom bekanta. De intrikata mönstren, såsom i exemplet ovan (och på denna artikels förstasida), ständigt födande lika intrikata repriserna av sig själva vid varje tänkbar förstoring, blev något av en "psychedelic art" för 80-talet, och hans böcker fick större spridning än något annat matematiskt verk.¹⁶

Den matematiska basen för fraktalerna finns i den figur som

först visades av den svenske matematikern Helge von Koch 1904, och som kallas "Koch curve", där en triangels sidor utökas med mindre trianglar, i sin tur utökade med mindre trianglar, och så vidare, så att formen mer och mer liknar en snöflinga – se illustrationen ovan. Därmed kan figurens silhuettlinje nå en oändlig längd, fast figurens area blir begränsad och blott något större än den ursprungliga figurens – noga räknat 1,2618. Denna snöflinga skulle aldrig växa förbi periferin på en cirkel som drogs runt den ursprungliga triangeln.¹⁷

Helge von Koch (1870-1924) doktorerade i Uppsala 1892, arbetade som docent vid Stockholms Högskola till 1905, sedan som professor på Tekniska Högskolan till 1911 och på Stockholms Högskola till sin död.¹⁸ I ljuset av fraktalernas berömmelse är det intressant att denne svenske pionjär omtalas i Nordisk Familjeboks andra upplaga (där han även hörde till de ordinarie medarbetarna) samt i Svensk Uppslagsboks andra upplaga, men exempelvis ej i Bra Böckers lexikon från 80-talet eller ovan nämnda CD-utgåva av Focus från 1996.

Kochs så att säga fraktaliserade linjära figur har fått en tvådimensionell motsvarighet, "Sierpinski carpet", där en kvadratisk yta i oändlighet perforeras av symmetriskt placerade kvadratiske ytor, samt en tredimensionell, "Menger sponge", där en kub hanteras sammalunda av mindre kuber. Sierpinski-mattan får därmed en yta som närmar sig noll och Mengersvampen får oändlig sammanlagd yta men volymen blir noll.¹⁹

Vad som tilldragit sig särskilt intresse hos de olika fraktalfigurerna är att dessa, fast de baseras på exakta matematiska formler, blir mycket snarlika naturens formationer – snöflingor, moln

på himlen, kustlinjer, blixtar under ett åskväder, bladen på ett träd, och så vidare. Därmed återkommer vi till den tydliga underton av ordning som också kännetecknar uppslagsverkens definitioner av den moderna fysikens användning av begreppet kaos – det är, vid närmare betraktande, inte så kaotiskt alls.

Att just denna term, med sitt långt mer svindlande okontrollerbara förflutna, har kommit att användas av fysiken, skulle snarare kunna ses som ett slags besvärjelse mot den ursprungliga innebördens förfärliga Ginnungagap, som om kosmos därmed skulle befrias från sin egen vidunderliga, ogenomskådliga födelse.

Litteratur

Bra Böckers lexikon, bd 12, Höganäs 1986.

The New Encyclopaedia Britannica, vol.3, Chicago 1992.

Focus 96, CD-rom, version 5.3, Stockholm 1996.

Gell-Mann, Murray: *Kvarken och jaguaren, äventyr i det enkla och det komplexa*, Västerås 1997. Översättning av Hans-Uno Bengtsson från *The Quark and the Jaguar, Adventures in the Simple and the Complex*, 1994.

Gleick, James: *Chaos, making a new science*, London 1993 (1:a uppl. 1987).

Nationalencyklopedin, bd 10, Höganäs 1993.

Nordisk Familjebok, 2:a uppl., bd 13, Stockholm 1910.

Nordisk Familjebok, 1:a uppl., bd 8, Stockholm 1884.

Svensk Uppslagsbok, 2:a uppl., bd 15, Malmö 1950.

Svensk Uppslagsbok, 2:a uppl., bd 16, Malmö 1950.

Noter

¹ Gell-Mann, Murray: *Kvarken och jaguaren, äventyr i det enkla och det komplexa*, Västerås 1997, s.51. Översättning av Hans-Uno Bengtsson från *The Quark and the Jaguar, Adventures in the Simple and the Complex*, 1994.

- ² Ibid.
- ³ *Nationalencyklopedin*, bd 10, Höganäs 1993, s.409f.
- ⁴ *The New Encyclopaedia Britannica*, vol.3, Chicago 1992, s.92.
- ⁵ *Focus 96*, CD-rom, version 5.3, Stockholm 1996.
- ⁶ *Bra Böckers lexikon*, bd 12, Höganäs 1986, s.369.
- ⁷ *Svensk Uppslagsbok*, 2:a uppl., bd 15, Malmö 1950, sp.741.
- ⁸ *Nordisk Familjebok*, 2:a uppl., bd 13, Stockholm 1910, sp.833.
- ⁹ *Nordisk Familjebok*, 1:a uppl., bd 8, Stockholm 1884, sp.214.
- ¹⁰ NE, *bd 10, s.410.*
- ¹¹ EB, vol.3, s.92.
- ¹² Gleick, James: *Chaos, making a new science*, London 1993 (1:a uppl. 1987), s.66f,31.
- ¹³ Ibid., 11ff.
- ¹⁴ Ibid., 18.
- ¹⁵ Ibid., 19,23.
- ¹⁶ Ibid., 83ff.
- ¹⁷ Ibid., 99,102.
- ¹⁸ *Svensk Uppslagsbok*, 2:a uppl., bd 16, Malmö 1950, sp.403.
- ¹⁹ Gleick, s.101.

Under senare år har en utomordenligt stark uppmärksamhet ägnats risktänkande, analysen av risker, hanterandet av risker. Inom forskningen har man bland annat diskuterat risker i samband med sjukdomar, klimat, miljöutsläpp, kärnkraftsanvändning, risker för samhällets stabilitet och fred liksom mediala aspekter på riskupplevelse. Påfallande är dock att den historiska analysen mestadels saknats. Några korta stickprov visar ändå att den historiska aspekten borde tillföra de moderna riskstudierna en viktig dimension, omvänt att frågor om risk och garderingar mot risk öppnar nya fördjupande perspektiv på historien. De här publicerade uppsatserna behandlar bl a jordbävningen i Lissabon 1755, Titanics undergång och hur vi skall kommunicera med utomjordingar vad gäller vår livsfarliga planet.

Ugglan

- 1 Idé- och lärdomshistoria i Lund 25 år, red. Gunnar Broberg (1991)
- 2 Upplysningens miljöer – ett nordiskt perspektiv, red. Gunnar Broberg (1994)
- 3 Jakob Christensson: Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner (1994)
- 4 Gunnar Broberg: Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet (1995)
- 5 Den idéhistoriska bilden, red. Gunnar Broberg och Jakob Christensson (1995)
- 6 Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande, red. Svante Nordin och Rebecka Lettevall (1996)
- 7 Charlotte Christensen: Det personliga äktenskapet (1996)
- 8 Att gestalta historien, red. Jakob Christensson och Håkan Håkansson (1997)
- 9 Nordiska universitetskulturer, red. Sten Högnäs (1998)
- 10 Ugglan i dikt och bild (1997)
- 11 Att skriva filosofihistoria, red. Svante Nordin och Jonas Hansson (1998)
- 12 Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige, red. Gunnar Broberg (1999)
- 13 Gustav Holmberg: Reaching for the Stars (1999)